

831.95-09

Դ-80

ՍՏՈՒՆՎԱՆ 1 1987 թ.

Ս. ՄԿՐՅԱՆ

13—18-րդ դարերի

ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՈՒՐՎԱԳԻԾ

(Հեռակա Մանկավարժական Ինստիտուտի համար)

1266
A^{II}₃₁₁₄₁

ԱՌԱՋԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ № 1

13—16-րդ դարերի ԱՆՆԱՐԶԻԿ

ՔՆԱՐԵՐԳՈՒԹՅԱՆ ԲՆՈՐՈՇ ԴԵՄՔԵՐ

Խմբ. Գ. ԿՈՒԼՈՂԼՅԱՆ

ՏԵԽ. Խմբ. Մ. ՓԱՆՈՍՅԱՆ

Սրբագրիչ՝ Կ. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Գլավխիտի Լեագոր Կ.—5260. պատվեր № 49 տիրաժ 2000

Հանձնված է արտադրության 29 հոկտ. 1937 թ.

Ստորագրված է տպագրության 16 նոյեմբ. 1937 թ.

Ուսուցիչների Վերակազմման Խնդիրտուտի տպարան
Բերեան Մարտի փողոց № 17

I

Աշխարհիկ մտածողությունն ու հույզերը Հայաստանում խտրահեության մուտքից և Ծ-րդ դարում կրոնական յեկեղեցական գրականության ստեղծվելուց հետո, խստորեն հալածվեցին Խնչ վոր աշխարհական եր գիվական ու սատանայական հայտարարվեց և այս մասյլ աշխարհայացքը արտահայտված պաշտոնական կղերա-Ֆեոդալական գրականության մեջ—իշխեց մինչև 12-րդ դարից 13-րդ դարերը, յերբ սկսեցին գրի առնել առակաները և տաջին մնգամ գրավոր ձևով յերևան յեկան վոշ կրոնական, այլ աշխարհիկ արամագրություններ արտահայտող լիրիկական բանաստեղծություններ:

Իհարկե, չպետք և կարծել, վոր այդ դարերից սկսած յեկեղեցական կրոնական բանաստեղծությունն ընդհատվեց, բոլորովին վոշ, բայց մասամբ սկսեց թուլանալ (մանավանդ գեղարվեստական վորակով) և շարունակվեց մինչև 19-րդ դարը, մինչև ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԸ և նույնիսկ ավելի:

Չպետք և կարծել նմանապես, վոր մինչև 12—13-րդ դարերը հայ բնակչւթյան բոլոր խավերի վրա համատարած կերպով իշխում եր քրիստոնեական ճգնավորական վողին: Վոր այդ այդպես չե, մեզ բազմաթիվ փաստեր են տալիս մեր պատմագիրները:

Հեթանոսության ժամանակների բանաստեղծներին-գուսանների ստեղծագործությունը քրիստոնեության շրջանում չընդհատվեց, և հակառակ դուսանների դիմ յեղած ամեն տեսակի հալածանքների շարունակվեց: Յերեմիի այս և պատճառներից մեկը, եր մեր կրոնական պատմիչներից շատերը դարձյաթով և աջեթյամբ են հիշում Դողթան գավառը, վորտեղ ըստ յերեմիայի

յերբ մեկը մյուսին հետեից գրական հրապարակի վրա յերևացին Պրիկը, Կոստանյին Յերզնկացին, Հովհաննես Թլկուրանցին և մյուսները: Հիշյալ դարերում աշխարհիկ բանաստեղծությունը ընդհանրապես հակադրվում և ճշնավորական վոգուն—այս տեսակետից իր զագաթնակետին հասնելով 15—16-րդ դարերում:

Թե ինչ խորը բեկում երևա՞ցե՞լ մանավանդ 15—16-րդ դարաշրջանի մարդկանց գիտակցության մեջ՝ կրոնական աշխարհայացքից հեռանալու տեսակետից, այդ բանին գեղեցիկ նմուշ կարող և ծառայել 16-րդ դարու բանաստեղծ Ներսես Մոկացուն՝ մեզ հասած մի բանաստեղծությունը, վորի վերնագիրն և գլխաբանութիւնն երկնի և երկրի:

«Երկինքն ու դետինքն եղբարք,
Աճապ ճի քան զորն ավելի.—

Հարց և զնում Մոկացին, այնուհետև յերկնքի և յերկրի միջև սկսվում և սրամիտ դարձվածքներով հնարուտ մի հետաքրքիր խոսակցություն. թվում և թե համեմատությունից յերկինքը առաջնությունը կվստատակի, սակայն հակառակն և ստացվում.

Երկինք դետնին ասաց.

Բան ունեմ քանց քեզ ավելի

Զպայծառագոյն աստղունքս.

Ամէնն իմ կողմէ կուլինի:

Դետինն երկնուցն ասաց,

Աստուծոյ մուննաթն ավելի.

Վեց հազարագուն ծաղկունքս.

Ամէնն իմ կողմէն կուլինի:

Երկինքն դետնին ասաց.

Բան ունիմ քանց քեզ ավելի,

Իմ ցողն ի քէնէ կարեմ,

Բո ծաղկունքն որմի վարդարի:

Դետինն երկնուցն ասաց.

Աստծոյ մուննաթն ավելի.

Դու ցողն ի ծովուն կառնես

Ծովուն ակն յիսնէ կուլինի.

Զիմ ակն որ ի յիս քաշեմ

Նա քո ցողն մաստից կուլինի . . . :

մեկը սիրունու Շլուսին ծծերը» համարում և ուխտատեղերի «ցա-
վեր փարատող» խաչեր, վորսնց մոտ խուռնի ու մոմ առած ինքն
ուխտի յև յիկել: Մի ուրիշը նույնիսկ ավելորդ և համարում սի-
րունուն յերկնարնակների հետ համեմատելը՝ ավելի զեղեցիկ հա-
մարելով նրան:

Այժմ մի քանի խոսք այն մասին թե ինչ պատմական նա-
խադրյալներ գոյութուն ունեյին այն ժամանակ, յերբ ծագեց
և ծաղկեց աշխարհիկ բանաստեղծությունը:

13—16-րդ դարերում, յերբ դարձանում և աշխարհիկ բա-
նաստեղծությունը, Հայաստանը գտնվում էր քաղաքական հա-
րափոխի դրության մեջ: Սելջուկների արշավանքներին և տիրա-
պետության հաջորդեց թաթարների արշավանքը և տիրապետու-
թյունը՝ թաթարների կայսրության քայքայումից հետո, մեզ
հետաքրքրող ժամանակաշրջանում իրանական պետության և զա-
նազան թրքական պետությունների իշխանության տակ ընկալ
Հայաստանը:

Այս ժամանակաշրջանում Հայաստանը դարձել էր հաճախա-
կի տեղի ունեցող պատերազմների թատերաբեմ. նվաճողնե-
րը բավական ավերվածություններ եյին գործում և ծանր
հարկերի տակ եյին դնում հայ աշխատավորության—քաղաքի
թե գյուղի:

«Լայ, տարւոյն, վայ աշխարհավեր խորհրդոյն, յորում կոր-
ծանեալ տաղկանեցոյն բնակիչք. երկրի, քան զի դարձալ յա-
ռաջի անդաբդոթիւնն ըստ աշխարհապատում բանին: Երկիր
ասէ էր տմայի, վասնզի մարդ չէր որ զործէր զերկիր» — գրում
և Լաստիվերացին սելջուկների արշավանքների հետևանքների
մասին: Նույնպիսի սոսկալի գույներով նկարագրված և թաթար-
ների արշավանքը և նրանց գործած ավերվածությունները. «այս-
պես որինսկ՝ 13-րդ դարի պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին թա-
թարների ձեռքով՝ Անիի զբաղման պատկերը ներկայացնում և
տպալես՝ «Եւ ապա մոտալ ի քաղաքն առին զինչսն և զստաց-
վածս նոցա, և կողոպտեցին զամենայն եկեղեցիս, և ավերեալ
քանդեցին զամենայն քաղաքն, եղծին և տաղկանեցին զբառս
վանկության նորա»:

Անդ էր տեսանել տեսիլ վողորմազին. առհասարակ կոտոր-
եալք ծնողքն՝ և ծնունդք ընդ նոսին զիղեալք ի վերս միմիանց՝

իրբե գրեթե քարանց կուտեալք... արբեալ երկերն արենէ և ի ճարտոյ վիրավորելոցն. փափուկ մարմինք՝ աճառովք լուսացեալք, սեփացեալք և այտուցեալք. և այնոքիկ՝ որ ոչ կրնալ յարտաքս քան զդուռն քաղաքին, բոկ և հետի ընթացեալք ի դերություն... Կանայք պարկեշտք և վողջախոհք մատենալք ի խայտառական ճակատն և վաւաշ մարդկան... և այսպիս եղաւ զբաւ գործոյն»:

Դեպքերի նման նկարագրությունների մեջ ինչքան և բանաստեղծական չափադանցություններ լինեն, այնուամենայնիվ ճշմարտություն և կո, սակայն պետք է տեսլ նաև, վեր նույն Գանձակեցու պատմեւով թաթարները անմիջապէս անձնատուր յեղող քաղաքները սովորաբար չեյին ավերում ու բնակիչներին կոտորում. այսպիս որինսիկ յերր կայան բերել իշխան Ավագը առանց կովիւ անձնատուր և լինում թաթար դորապետը (Չորմադանը) նրան նույնիսկ մեծ պատիւներ յարժանացնում և իր մեծամեծների շորքը դասում. «Եւ հրաժարաց ամենայն զօրուն վոչ մարտնչիլ զբերդսն և ընդ քաղաքսն որ ընդ իշխանութեամբ նորա էին և բազում զիւրութիւն կողմ յաշխարհի նորա և բազում զերիս աղատս արձակեցին վասն նորա և զամենայն աշխարհ նորա էր նմա, և այլևս տծելի, տնիակ սէր հաստատաց ընդ նմա»:

Այսպիսի դեպքերում և խոստատարակ յերկրի խաղաղ պահերին ճորտ գյուղացիությունը և քաղաքների աշխատավորությունը ֆիզիկական գոյությունը պահելով՝ միեւնույն և նյութական անտեսական տեսակետից ընկնում էյին ծայրահեղ վատ դրության մեջ՝ շնորհիվ նվաճողների ծանր հարկերի և տեղական ֆեոդալների անխիղճ կեղեքման:

Եւ ամենացունց պահանջեալ խոտադույն հարկս, ավելի քան զկարն մարդոյն, և սկսան չքավորիլ, և նեղեցին անհատրին կտտանօք և չարչարանօք, և գելոցօք և որ թագչէր ըմբռնեալ սպանէին, և որ ոչ կարէր հատուցանել դասկն՝ զմանկունս նոցա առնուին ընդ պարտուցն: Այլով իշխանքն տեսաք զավառացն նոցուն գործակից լեալ ի նեղելոցն և ի պահանջէն վասն իւրեանց շահելոյ. և այսու ոչ բավականացան, այլ եվ զամենայն արհեստագէտս, եթէ ի քաղաքս և եթէ ի գիւղս, զամենայն ի հարկի կացուցին» (Գանձակեցի):

Գյուղացիութեան ուսար և տեղական կեղեքողների հետ, ինչպես միշտ այս շրջանում եւ ձեռք ձեռքի տված ընթանում եր նաև յնկեղեցին, վորն արդեն կալվածներով շատ եր հարուստ քան աշխարհիկ ֆեոդալականութեանը։ Այս բոլորի ձեռքից յեթե գյուղացին աճում ամենայնով ազատվում եր, ապա ընկնում եր վաշխառույի ճանդը և վերջնականապէս քայքայվում, ըսկավում և պանդխտութեանը։

Աշխատավորութեան այս ծայրահեղ ծանր վիճակը, հակառակ սեակցիոն բուրժուական պոստմարանների պնդումի վոչ թե ապաքաղաքականացնում և նրան, այլ ընդհակառակը՝ ուժեղացնում և նրա բմբոստութեանը, նրա պայքարի վողին. այս ապացուցվում և 13—16-րդ դարերում յիս տեղի ունեցած բազմաթիւ գյուղացիական ապստամբութեաններով։ Աշխատավորութեան քաղաքական ակտիւթեան տճումը չեր կարող չարտահայտել նաև գեղարվեստական դրականութեան մեջ։ Այսպիսով 13-րդ դարում աշխարհիկ բանաստեղծութեան տաղանալը և զարգանալը նախ և առաջ հետեւոնք եր աշխատավորութեան-դեմոկրատիայի ընդդէմ ֆեոդալականութեան ունեցած արամադրութեանների ուժեղացման։

Սկսած 13-րդ դարից—գյուղացիութեան ուժեղ քայքայումը վոչ միայն հետեւանք եր ծանր հարկերի և ֆեոդալների շահադործման այլ և առեւտրավաշխատական բուրժուազիայի զարգացման։

Անիի ընկնելուց հետո, առեւտրական կենսունակ տարրերը հեռացան կենտրոնական Հայաստանից, մեծ մասամբ դնալով դեպի արեւմուտք, դեպի Կիլիկիա. մի մասն եւ հաստատվեցին Ղրիմում և Հեհաստանում։

Հայ առեւտրական կապիտալի զարգացման հետագա փուլը պեաք ե հաշվել Կիլիկիայում հայկական ֆեոդալական պետութեան հիմնադրելու ժամանակաշրջանը։ Այս շրջանը գուզագիւտում ե խաչակրաց արշավի ժամանակաշրջանին, մի բան, վոր չի կարող չնպաստել Կիլիկիայում առեւտրական հարաբերութեանների ծաւալման։ Լեվոն Բ.-ի յիվրոպացիներին (վենետիկցիներին և ճենովացիներին) վորոնք մի շարք գաղութներ ունեյին

Կիլիկիայում) աված մաքսային արատնությունների շնորհիվ (վարձը ի զեպ, ըստ յերևույթին ձևաք եյին բերվում ազգական գերակշռության շնորհիվ) ավելի յևս աշխուժացավ առևտուրը: Պատմական հանգամանքների բերումով Կիլիկիան մնացել էր միակ միջնորդը Յեվրոպայի և Ասիայի միջև Ասորոնքների մեծ մասը Ասիայից—Յեվրոպա և ընդհակառակը արատնություն և ներմուծվում էյին Կիլիկյան ծովափում դանդաղ Այաս նավահանգստով վոր համաշխարհային համրով էր սաացել: Այդ մասին վկայում է Իսաղիտյի ճանապարհորդ Մարկո Պոլոն, վոր 1271 թվին տեսել է Կիլիկիայով: Հայաստանի արևմուտքում առևտրական հարաբերություններն էլ ավելի յևս ծավալվում յերբ Հիթում 2-րդը, ըստ յերևույթին խաչակիրների զբաղմամբ, դաշն է կապում Մանգու խանի հետ, վորը վորոշ չափով թեթևացնում է հարկերը և ապրիս և հրովարտակ՝ «Հրովարտակ նշանավոր զեմի ոք իշխեսցե նիդել զնա եվ զաշխարհս նորա» (Գանձակեցի):

Փողի պահանջը և կուտակման անհշը այնքան է մեծանում, վոր Կոստանդին կաթողիկոսը թույլատրել էր իր աթոռանիսա Հոռմկլա ամրոցում ճկատանոց քանալ յեկեղեցու ողախն հարկեր վերցնելու համար: Հենց այս ժամանակներից էլ սկսվում է գրական լեզվի աշխարհականացում: Ֆեոդալները, վորոնց մի մասը սկսում է առևտրով յևս զբաղվել, ստիպված էյին, ծավալվող առևտրի պատճառով, շփվել ժողովրդական լոյն մասսաների հետ և հաշվի առնել նրանց: Նույնիսկ կաթողիկոսներն ի վերջո զադարում են գրաբար գրելուց:

Կիլիկիայից դուրս Հայաստանում բազմաթիվ այլ քաղաքներ կային, վորոնք գտնվելով Հնդկաստանից, Պարսկաստանից դեպի Մե և Միջերկրական ծովերի նավահանգիստները տանող առևտրական մեծ ճանապարհի վրա, թե Ասիայի և թե Յեվրոպայի վաճառականների համար հայտնի և հռչակավոր կենտրոններ էյին դարձել: Պատահական չե տնշուշա, վոր մեզ հասած միջնադարյան շատ բանաստեղծների անունները կապված են հենց այդ ճանապարհների վրա ցրտնվող առևտրական և արհեստավորական արդյունաբերության առասկետից հայտնի քաղաքների հետ: Սյապես որինակ՝ Կոստանդին Յերզնկացի, Հովհաննես Յերզնկացի, Ղազար Սեբաստացի, Մինոս Թոխաթեցի և այլն:

Յեվրոպացի բազմաթիվ վաճառականները և պետական մարդկանց ճամբորդական նկարագրություններից յերևում է, վոր իրոք հիշյալ քաղաքներում դոյություն և ունեցել, այն ժամանակվա համար բավական դարգացած հայ վաճառականություն, արհեստավորական և անայնպիսի արդյունագործություն: Թաթարական պետության սահմաններում լայն աղբյուրաբանությունակության հետևանքով զարգացավ առևտրական բուրժուազիան, վորը սոցիալական-քաղաքական ուժ զառնալով նմանապես ստեղծում և իր արվեստը, վորը չէր կարող աշխարհիկ չլինել:

Այսպիսով 13-րդ դարից սկսած հայ դրականության պատմության մեջ նկատվում են այնպիսի յերևույթներ, վորոնք շատ գծերով հիշեցնում են իտալական վերածնության շրջանը:

13—16-րդ դար. աշխարհիկ բանաստեղծների բոլոր գրվածքները դեռ լրիվ հրատարակված չեն, դեռ յերկար տարիների բանասերը սիրական հսկայական աշխատանք և անհրաժեշտ, հրապարակի վրա դնելու համար այդ դարերից մեկ մնացած արժեքավոր գեղարվեստական գառանդությունը:

Այն ձեռագրերը, վորոնցից հավաքված են այդ դարերի բանաստեղծությունները, մեծ մասամբ ավելի ուշ ժամանակի՝ 17-րդ դարի ձեռագրեր են: Տեկանցը «Հայերգ»-ի մեջ մոտ 80 90 քնարեգույնի անուն և հիշում, վորոնցից շատերից՝ մեկական բանաստեղծություն և հասել մեզ: Փաստեր կան, վորոնք կասկածելի չեն դարձնում, թե արդյոք ավյալ բանաստեղծությունը այսինչ բանաստեղծին և պատկանում, թե մի ուրիշին, յի՞րա վոր տարբեր թվականների ձեռագրերում տարբեր մարդկանց անուններով և հասել մեզ:

Մի քանի համեմատություններ անելով պարզենք մեր ասածը:

Որինակ Գրիգորիս Աղթամալցու «Վտան վարդի և պիւլ-պիւլի» բանաստեղծությունը նման է Սաչատուր Սարրերդացու «Բան ուրախության» բանաստեղծության:

Յետ գնալոյ վարդին եկ պիւլպիւլ յայգին
Ետես թափուր գլխանն քաղեցաւ հողին,
Ծրջեր և հարցաներ ըզ իւր սիրելին.
Կանչէր դար և ֆիղան ի մեջ գիշերին:

Այդի ընդ քեզ ասեմ, տուր ինձ պատասխան
Ընդէ՞ր զոչ պահեցէր զվարդն իմ պատուական
Որ էր ամէն ծաղկանց սալվար ու սուլթան,
Գունով գեղեցիկ հոսն անմահութեան:

Այսպես և սկսվում Աղթամարցու բանաստեղծությունը,
ահա և Խարբերդացու բանաստեղծության սկիզբը:

Յորժամ եղև զարուհ, եկ պլպուլն այդին
Տեսեալ զթուփ վարդին ունախ ինամին,
Տրամեցա՞վ դառնաղին, արտասուէր յուժղին
Զի ոչ եղիտ անդէն ըզիր սիրելին:
Ասէ նա ցայդեղործն, եղբայր սիրելի.
Յճւր է վարդս պայծառ, զոր աստէն թողի.
Միթէ՞ տեսեալ ես դու, տուր պատասխանի,
Թէ ճ՞վ տարա՞վ դնա, արար զիս գերի:

1696 թվ. տաղարանից վերցրած՝ Ղաղար ստորագրությամբ
մի բանաստեղծության մի քանի տներ համարյա նույնությամբ
կրկնված եր 1617 թվի տաղարանից արտագրված յերկու բանաս-
տեղծությունների մեջ:

Քս ծոցդ սիրեմ ճերմակ զէտ բամբակ,
Ծծեր մէջ ծոցոյդ կախած է զանգակ,
Լոյս ծագէ ծոցոյդ զէտ բարկ արեգակն,
Կիսովդ է լուսին, կիսովդ արեգակն (Ղաղար)
Զծոցդ կու սիրեմ ճերմակ զէտ բամբակ,
Ծծերդ ի միջին կախած զէտ զանգակ.
Յայթէ լուսն յիւրմէն զերտ բարկ արեգակ
Մէկ ծիծդ լուսին և մէկն արեգակ:
(Անհայտ հեղինակ)

Կամ՝

Կամ Եւա ես դու, կամ հարսն Նոյի
Կամ Եթեր ես դու, եվ կամ Բերսաբի:
Կամ Ոլոմպա, Հռութ նաղելի,
Քեզ նման չկայ յազգս հողածին (Ղաղար):
Կամ Ասանէթ ես կամ Աշխէն ես դուն,
Կամ Հեղինայ ես կամ Յուզիթ ես դուն
Քեզ նման չկա, ում նման ես դուն:
(Անահայտ հեղինակ)

«Ծով ալքի» շատ տների նման դառնում ենք «Հայերգի» «Տաղ սիրո Մափար»-ի (և՛ 74) բանաստեղծության մեջ, ինչպես և Աղթամարցու վերոհիշյալ բանաստեղծության նմանը՝ Խաչատուր Գնունյանցի «Տաղ վարդին և բլրուլին» բանաստեղծության մեջ (և՛ 86)։ Այսպես կարելի չե՛ք բազմաթիվ այլ համեմատություններ անել։ Այս նմանությունները վերոնց մի տեսակ միանմանություն են և՛ են մտցնում բանաստեղծությունների մեջ կարող և ժամանակի ընթացքում մի քանի պատճառներից առաջացած լինել։ Ամենահավանականն այն է, վոր ձեռագրողները հուռց բանավոր ձևով մնացած վերելի բանաստեղծություն լսելով վերագրել են իրենց ժամանակի կամ անցյալի հայտնի կրոնավորներին, կամ վերջին տունը ձեռագրել են այնպես, վոր իրենց անունը հիշատակվի մեջը¹⁾։ և վերջապես կարող եք պատահել, վոր ժողովրդական բանահյուսության նույն նյութը մշակելին մի քանի բանաստեղծների իրարից անկախ՝ Վոմանք յենթադրաբար այն միտքն են հայտնել, վոր այդ նմանությունների մի մասը Իրանական բանաստեղծության աղղեցության արդյունքն են, բայց այս յենթադրությունը միանգամայն անհիմն է։ Անպայման ճիշտ է նկատել Յուրի Վեսելովսկին, վոր «հայ ժողովրդի բանաստեղծական բնագավառում հայկական միջնադարի քնաբերությունը կազմում ե... գերազանցորեն ինքնուրույն ստեղծագործություն»...

Մրանով իհարկե չենք ուզում ժխտած լինել հնարավոր ամեն մի աղղեցություն, բայց ասել, վոր այդ աղղեցությունը այն աստիճանի յե, վոր դրա շնորհիվ յերկու ՏԱՐԲՆԻ գրողների ստեղծագործությունները իրար նման են ստացվել, սա ճիշտ չի կարող լինել։

¹⁾ Այսպես որինակ Ձրիկն իր բանաստեղծություններից մեկում գրում է՝ «Ով գիտ անունս խափանէ դիւրն՝ զբէ պարծենալոյ Աստենէս չառնէ ինք թողութիւն, անտեն դրկի ինքն ի բարոյ»։

Այստեղից յերևում է վոր իսկական գրողի անուն փոխելը սովորական է յեղել յով այն Ձրիկն անիծում է այն մալղկանց վորոնք իր անվան հետ այդպես կվարվեն։

Ինչպես վերևում նկատեցինք՝ 13-րդ դարից սկսած հայ գրականության մեջ ծաղկում և աշխարհիկ բանաստեղծությունը, մի բանաստեղծություն, վոր ընդհանուր գծերով սեպակաձև էր և ընդհանրապես արաահայտում էր ժամանակի հասարակական առողջ ու առաջավոր արժանապատիվները: Մեր կուլտուրայի վոխերիմ թշնամիները՝ ամեն տեսակի արոցկիստ նալիտ-նալիտ դարչելի վիժվածքները ամեն կերպ աշխատել են տնտեսել ու ժխտել 13-րդ և հետագա դարերից մեզ հասած աշխարհիկ բանաստեղծության խոշոր կուլտուրական ժառանգությունը այդ բանաստեղծությունը համարելով սեպակաձև-կղերաֆեոդալական, բանաստեղծներին համարելով տերաբախական—տերաբաղաձախական մտայնություն տեր անձնավորություններ: Նրանք հարցին միանգամայն վալգար սոցիալոգիական տեսակետից մոտենալով ամենախալաառակ ձևով աղավաղել են ժառանգը: Այսպես որինս հանգիստ կրոնական բառեր, խսույն այդ բանաստեղծը վորակվում է «տերաբաղ» կամ «տերաբաղաձախ»: Յեթե, ասենք Քուչակը իր սիրուհու գեղեցիկությունը նկարագրելու ատել է՝

Քո ծոցդ և ճերմակ տաճար,

Քո ծծերդ կանթեղ ի վառ:

ուրեմն նա «կրոնական» գրող է, մինչդեռ բոլորովին հակառակն է, յեթե Քուչակը մի առանձին կրոնական յերկշուղածություն ունենար նա բնավ գեղեցիկ կնոջ ծոցը ճերմակ տաճարի հետ չեր համեմատի:

Պարզ և վոր միջնադարյան աշխարհիկ բանաստեղծության ներկայացուցիչներին մասին նման ֆեոդալար սեպակաձևները պետք է ջախջախիչ հարվածներ տառնան և վոչնչացվեն:

Միջնադարյան հայ աշխարհիկ բանաստեղծները իրենց գրելվածքներով այս կամ այն չափով, միշտ ել ժառանգեն հակադրվել են՝ կղերաֆեոդալական կրոնական աշխարհայեցողության, չնայած վոր մի կողմից ել, այնուամենայնիվ վորոշ չափով ներանք կրել են իրենց վրա այդ աշխարհայեցողության աղդեցող-

թյունը, 13-րդ դարի հայ խոշորագույն բանաստեղծ Ֆրիկը, վորը, դոնե մինչև հիմա յեղած տվյալների հիման վրա, կարելի չե ասել, հանդիսացել և աշխարհիկ բանաստեղծության սկզբնավորողը իր կրտսեր ժամանակակցի՝ Կոստանդին Յերզնկացուն հետ միասին, կղերաֆեոդալական իդեոլոգիան և հասարակական հարաբերությունները քննադատող բանաստեղծների շարքում իր դարմանալի խիղախ ու համարձակ վոգոյվ և ուժեղ տեմպերամենտով գրված վոտանավորներով՝ գրավում և բացառիկ տեղ։

Ֆրիկի անձնավորության կենսագրական հանդամանքների մասին բանասիրության մեջ առաջժամ տվյալներ քիչ կան, շատ բան զեռ վերջնականապես պարզված չե։ Խորհրդային բանասիրությունն անշուշտ դրադվում և և պետք և դրադվի Ֆրիկի դիտական կենսագրությունը կազմելու գործով։

Ֆրիկի մասին առաջին անգամ տեղեկություն և տվել Ալիշանը, նա 1870 թվին իր հոգվածներից մեկում մի կարճ թուղիկ ծանոթություն և տալիս բանաստեղծի անձնավորության մասին «...Ուղիղ մտաց տեր, նաև ճարասար տաղաչափ պես-պես վանկերով՝ նորանուն քերգող մը կա՝ Ֆրիկ, վորդի Թագվոշի, յեզ-բորբորդի Դոդոնայի, վորուն ժամանակը վորոշակի հայտ չեք։ Հետագայում սակայն բանասերները չեն գտել այն ձեռագրերը, վորից պետք և վոր վերցրած լինելու Ալիշանը իր այս տեղեկությունը։ Այնուհետև, դեռ բանասիրության ծանոթ չի վորեև այլ ձեռագիր, վորի մեջ կենսագրական հիշատակություններ լինեյին Ֆրիկի մասին—չնայած այն հանգամանքին, վոր ըստ յերևույթին Ֆրիկը յեղել և չափազանց բեղմնավոր բանաստեղծ և նրա ստեղծագործությունները շատ առարածված ևն բազմաթիվ ձեռագրերում։

Ֆրիկն ինքն իր մասին տեղեկություններ և արել իր բանաստեղծությունների մեջ, այդ տեղեկություններից ընդհանուր առմամբ պարզվում և հետևյալը՝

Նախ հայտնի չե մի քանի դեպք, յիրը Ֆրիկի անունով մնացած բանաստեղծության վերնագրի մեջ շեշտված և բանաստեղծի աշխարհական լինելը, որինտի՝ «Տաղ վառն բարեգործութեան մարդկանց ի Ֆրիկէ աշխարհականէ ասացեալ»։ Նման և այլ տիպի փաստեր տեղեկատվ կերպով ապացուցում են, վոր Ֆրիկը միջնադարյան շատ բանաստեղծների նման չի յեղել կրո-

նալոր, չի ապրել վանքերում և չի ստացել վանական կրթութ-
թյուն ու դաստիարակություն: Հենց այս պատճառով ևլ նա ըստ
յերևույթին իր ժամանակակիցներէ շատերի հոգմից արհամարա-
կան վերաբերմունքի յի արժանացել: Եղբայրներին Ֆրիկը, սուր
հեգնանքի յի արժանացրել գրելով՝

«Ֆրիկն ի՞նչ հոգ է կամ մտիւի,
որ հանց դահար բան շար է նա,
Ոչ ծառայել վարդապետի,
Ոչ կարգացել աւրիկ մի նա:
Նա Թրք կարէ հանց բան ասել,
Որ ով կարգա տւինէ ըզնա»:

Այնուհետեւ պարզվում է, Վոր Ֆրիկը իր ժամանակի հար-
կերի ծանրությունից—կեղեքումից աղքատացել և և նույնիսկ
իր վորդուն գրավ և ավել հարկանաններին՝ փող չկարողանալով
տալ, և Վոր վորդին գելության մեջ անհայտացել և՝ անօլտոմելի
վիշտ պատճառելով իր հորը: Ըստ Կիրակոս Գանձակեցու (13-րդ
դարու պատմիչ) խկտպեո, Թաթարների տիրապետության շրջ-
ջանում հարկահանությունը սոսկալի չափերի յեր հասնում. մա-
նովանդ Գիւտա խանի ժամանակ, Վորը Հայաստան եր ուղարկել
Արղուն և Բուլա անունով դաժան հարկահաններին:

«Ոչ տուն, ոչ տեղ ունիմ:
Կու խոցիմ ի յանհալտանուն
Կասին թի խմէ դինի
Որ լինես դու մի պահ ի քուն,
Ուսկա: ի պարտուց յահուն,
Կու զոգում գինչ ուն ի քամուն,
Դրի դիմ որդին գրաւ,
Ուստի ճուղաղ գնալուն,
Միթէ՞ Թագաւորն երկնից՝
Նա բերէ գիմ որդին ի տուն ...»:

Անցյալի բանասիրական միտքը Ֆրիկի կենսագրության
հետ կապված այս փաստերը նշելով, միաժամանակ ամեն կերպ
աշխատել և նրան ներկայացնել վորպես մի կրոնամոլ բանաս-
տեղծ ու նրա սուր բանաստեղծությունները, վորոնք ուղղված են
իր ժամանակի տիրող, սոցիալական անարդար հարաբերություննե-

րի և նույնիսկ աստծու դատախարի դեմ, համարել են դուռ
անձնական վշտի արտահայտութեանն, մինչդեռ բոլորովին և
այդպէս չի։ Յորիկն իր ժամանակն՝ զնմոյրապահան—աշխատա-
վորական լոյն խօսիւրի՝ բոլոր տեսակի կեղեքիչների դեմ ուղղ-
ված ըմբոստ արամադրութեանն, կրակոտ արտահայտիչն
ևր անշուշտ։

Յորիկը ի հարկն դերծ չե յեկեղեցական-կրօնական աշխար-
հըմբռնումից, նրա մի շարք վտանավորները կրօնա-բարոյական
խրատական բնույթ ունեն։ Նա հորդորում և մարդկանց ճշուժ
ու կթխալից» հեռու. կենսան և իմաստուն կույսերի նման պատ-
րաստ լինեն լապտերոք»

Հարսնատուն մտնելու համար. իր մի ասպում նա վրդոված
դիմում և ինքն իրեն այն լոյնի համար, վոր մի պահ աստծու
յերեսից հեռացել է, այս աշխարհում ունեցվածքի տեր զտոնա-
լու մասին և մտածել, մինչդեռ անհրաժեշտ ևր հանդերձալ
կյանքի մասին մտածել։

«Է՞ր չեա զմահու օքն անդիճել,
ի հրեշտակի դալուն վախել,
Զհողոյ քանդիլն յէ՞ր չեա յիշել
Յաստուծոյ երես հեռացել»։

Նման մի շարք բանաստեղծութեաններում Յորիկը դժոխ-
քով սպառնում և հարուստներին և պահանջում և նրանցից վա-
ճասել իրենց ամբողջ ունեցվածքը և բաժանել աղքատներին։

Սակայն այս բանաստեղծութեաններով չե վոր Յորիկը սար-
բերվում և առանձնապէս իր ժամանակակիցներից և շատ հեռուորդ-
ներից. այլ խոսքով, Յորիկի ստեղծագործութեան էյական արժե-
քը այդ ստղիլը չեն ներկայացնում, այլ այն վտանավորները,
վորոնց մեջ Յորիկը թողնում և աղքատներին հանդերձալ կյան-
քով միխթարելու միտքը և ըստն բողոք բարձրացնելով կյան-
քում գոյութեան ունեցող սոցիալական անարդարութեանների
դեմ՝ խիզախորեն հարձակվում և աստծու վրա, ցանկանալով
ժխտել աստծու «արդար» և «վորոքմած» լինելու միջնադարյան
կղերա-ֆեոդալական տեսակետը։

«Ընդդեմ ֆալաքին» վտանավորում Յորիկը Ոմար խայսմա-
կան նուրբ, բայց համարձակ սուր ծաղրով հենց այդ և ուզում

ընթերցողին ցույց տված լինելը Այս վոտանավորում նա
գրում և այն բանի մասին վոր ֆալաք-ճակատադիրը մարդկան
հավասար աչքով չի նայում, վոր նրանց մեջ տարբերություն
և մայնում, վոմանց՝ և այն էլ ազեաներին, վատերին—մեծավորն
ու հարուստներ դարձնելով, իսկ վոմանց ևլ՝ աղեկներին, ուղղա
միաներին և խմաստուններին—ամեն ինչից զրկելով:

Եւ յայ Զարիս, զվատին տունն կուլեցնես
ախով դու բոլոր,
Զաղէկն ի յերկիր ի վար Կտարես որ
Ժողովէ կտոր,
Զայն որ խողարած չվայլէ կու զուգես տհեղ
ձիաւոր,
Եւ զգորդ մարդկանց ըզտունն քահկա առանց
բահաւոր:

Բայց ահա այս լսելով ճաղատադիրը զայրանում և և հալ
ձակվելով ծերունի բանաստեղծի վրա ասում. «Մի հաջեր, անդե
հալուր. քանի ֆալաք եմ եղեր չեմ տեսել քանց զքեզ մոլով
և վոր ինքն այդ բոլորի համար մեղավոր չի, վորովհետեւ ամ
ինչ «Արարչէն լինի...»—Ահա թե ինչպես և Ֆրիկն իր մաքեր
հայտնում. նա ֆալաքին քննադատելով, այնպես և ասում, վ
վերջին հաշվով ստացվում և տառնու քննադատությունն վ
Ֆրիկն ապրելով 13-րդ դարում իրոք ունեցել և այդքան համար
ձակություն, այդ գեղեցիկ կերպով յերեվում և նրա «Գոմարա
քանաստեղծությունից» (Այս վոտանավորը տարբեր ձեւադ
րում հանդիպում և ապրեր վերնագրերով):

Ֆրիկի այս վոտանավորը միջնադարի հայ առաջավ
մաքի մի մեծ հուշարձան է. և առհասարակ հայ Ժողովրդակ
բանաստեղծության նշանավորագույն յերեւութներեց մեկը: Մ
Ժամանակ յերբ յմիջոցական յերկրներում դեռ չեր սկսել աս
վածաշնչի «ճշմարտությունների» հերքումը, Ֆրիկն իր վոտ
նավորում գրանք շատ լուրջ կոսկածի տակ և ասում. «Այ
իրողության պատճառն անշուշտ չպետք և կապել ինչ վոր ցե
ղի բնավորության» հետ, ինչպես արել և պրոֆ. Մ. Արեղյան
հին դրականության պատմության նվիրված իր մի աշխատ
թյան մեջ (գրված Պետ. Համալսարանի համար), այլ հայ աշխա

տավոր մասսաների՝ սևիական և ոտար ֆեոդալ կեղեքիչների
դեմ, նաև յեկեղեցական ֆեոդալականության դեմ մղած դարա-
վոր պայքարի հանգամանքներին հետ:

«... Գեէմ մէկ Ադամ էր ի դրախտին,
Եւ մէկ Նւա իւր նմանին
Եւ մէկ բարբառ համազգային
Մինչեւ կերեալ պողոյ ծառին:
Արդ այս բանս է հիանալի,
Եւ առաւել դարմանալի,
Թէ մէկ Ադամ և Նւայէ
Որքան տղերք ծնան յերկրի:

Միջնադարի ամենամեծ «արբություններից» մեկի՝ տառվա-
ծաշնչի բովանդակությունը այսպես կառկածի տակ առնելուց
հետո՝ Պրիկն այնուհետև խոսում և տեղի ունեցող պատերազմ-
ների հետևանքով ժողովրդի գլխին թափվող սոսկալի աղետների
մասին, դատապարտում և աստժուհ և այդ ամենի համար ու
այն բանի համար, վոր աստված թույլ և տալիս մի ժողովրդի
բռնառալը մի այլ ժողովրդի վրա, վոր աստված չի ստեղծել ժո-
ղովուրդների մեջ հավասարություն և համեմարալիություն: Ի վերջո
Պրիկն ավելի քան անհանդուրժելի յե համարում նաև մարդկանց
միջև գոյություն ունեցող բնական և սոցիալական անհավասա-
րությունը:

«... Եւ Այս էր բան քո հրամանի,
Արդար իբաւ դատաւորի,
Որ մէկն ապրի տասն տարի,
Մէկն հարյուր այլ աւելի:
Մէկն ի պապանց պարոնորդի,
Մէկն ի հարանց մուրող լինի,
Մէկին հազար ձի և ջորի,
Մէկին վոչ ուլ մի, ոչ մաքի»:

Վոտանավորի վերջում Պրիկը թեպետ մեղա յե ասում աստ-
ծուն, բայց այդ լոկ ձևական բնույթ ունի, քանի վոր վոտա-
նավորի բովանդակությունը այդ չի պայմանավորում:

Պրիկի ստեղծագործությունը մեր գրականության պատմու-

Թյան ամենահետաքրքիր և ջերից մեկն և կաղմուսւմ Բացի պոե-
զիայի մեջ առաջավոր գաղափարներն արտահայտել լինելուց,
Ֆրիկը իր ժամանակին մեծ դեր և կատարել նաև յեկեղեցական
բանաստեղծության անտանկի ուսման միտողադպ ձեւերը խոր-
տակելով: Նա ժողովրդական աշխարհիկ խոսակցական լեզվով
գրելով՝ ոգտադործել և ժողովրդական բանահյուսության հարուստ
պատկերները, և ժողովրդական բանահյուսության հատուկ չա-
փերը—այսպես սրինակ՝ հաճախ ենք հանդիպում նրա մոտ «հայ-
րեններին» չափի կերպումանը, վորոնք և նրա վոտանավորներին
տվել են առողջ և կենդանի շունչ:

Ֆրիկն իրրև ստեղծագործող հասել և խոշոր գրողներին հա-
տուկ՝ բարձր ինքնագլխատկության.

«Այն բազէի եմ նմանի

Որ փոքր վորսին ոչ հաւանի»

Ճիշտ և առում Ֆրիկն ինքն իր մասին, նա մի գրող ևր,
վոր ստեղծագործության մեջ բազէյի խիղախ Թուխքներ եր գոր
ծում: Նա մի այլ բանաստեղծության մեջ շնշակ և նաև իր ըս-
տեղծագործության ինքնուրույնությունը.

«Որ չէ այլաց բանքս տապած

Ձինչ զծաղիկ եմ ժողովել

Դան զմարգարիտ պայծառ շարած,

Թէպէտ երկար բան կու խօսի

Ֆրիկն ասել է ի մասց . . .»

Այնուհետև՝ Ֆրիկն անցյալի համաշխարհային մեծ գրողնե-
րի նման զժգոր լինելով իր ևպոխայից, փնտռել և, ձգտել և, յե-
րադել և, մի նոր կյանք, մի այնպիսի կյանք, վոր տանջվող ու
անխնա կեղեքվող աշխատավորության կարողանար յերջանելու
Թյուն բերել: Իր այս ձգտումն ու մտորումները Ֆրիկն արտա-
հայտել և ալարանորեն, յերջանիկ կյանքը՝ նրա փնտռած մար-
գարիտն և, գոհարն և, վորոնց վորոնում և նա անընդհատ և
աներկյուղ:

«Ձինչ զդիտ աշխարհս բոլոր պիտի գամ,

Ու մանում ես Ֆրիկս ի ծով ու ծփամ,

Ի յալյաց կոծելոյն ես ինչ վախենամ . . .

Երբ քննէ մէկն զիս թէ մեր կու գնամ,
 Ես նրան պատահի պատասխանի տամ,
 Թէ խնդրեմ զայն գոհարն որ վարթամանամ
 Ու տեսնում իմ մտաց աչոքս ու զոգում
 Ով բերի գինքն առ իս, որ պահ մի խնդամ,
 Կու քաշի շունչս յինէն, թէ երբ մոտենամ
 Եւ տեսնում պահ մի ափս և ուրախանամ,
 Եւ հոգով և մարմնով և անմահանամ:

III

Աշխարհիկ տրամադրությունների յերգիչ առաջին բա-
 նաստեղծներից մեկն և նաև ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ՅԵՐԶԵԿԱՅԻՆ:
 Յերգնկացին ըստ յերևույթին դրական հրապարակ և իջել Ֆրի-
 կից քիչ հետո, նրանք համարյա ժամանակակիցներ են: Կոս-
 տանդինի կենսագրությունից շատ քիչ բան և հայտնի: Նա
 ծնվել և Յերգնկա քաղաքում—վոր ինչպես տեսանք իր ժամա-
 նակին հայտնի առևտրական կենտրոն եր—աչքի ընկնող արհես-
 տավորական արդյունադուրծությամբ:

Մի քանի վոտանավորներում յեղած հիշատակություննե-
 րից, կարելի չե յենթադրել, վոր Յերգնկացին յեղել և վանական՝
 հավանաբար Յերգնկա քաղաքի շրջակայքում զանվող բաղմա-
 թիվ վանքներից մեկում:

Մեր պատմիչները դժբախտաբար շատ քիչ բան են տեսել
 իրենց ժամանակվա քաղաքների ընակիչների զանազան խավե-
 րի կենցաղի մասին, այնպես վոր հիմա շատ դժվար և պատկե-
 րացնել նրանց աւորյա կյանքը: Ավելի թույլ և կենցաղի ար-
 տացուումը բանաստեղծության մեջ: Մի քանի կիսայերգիծա-
 կան վոտանավորներում միայն դտնում ենք կենցաղային վորոշ
 պատկերներ: Որինակ մի բանաստեղծի «Վասն թռչնոց» վոտա-
 նավորի հետևյալ տունը.

«Թուլթակ պարնոց տունն կենայր
 Զթողոյր, խաթունն որ քողանայր,
 Զինչ որ տեսնոյր կուլթոնթուրար,
 Պարոնն որ դայր, նա տայր խապար»:

Նման հատ ու կտոր պատկերներէց, իհարկե դարձյալ դժվար
և ամբողջովին դադարաբար կողմել այն ժամանակվա հայ հասա-
րակութեան զանազան գաղափարներէ տուրյա կենցաղի մասին,
մի բան վոր դուքի շատ բան պարզելու մեզ հասած բանաստեղ-
ծութեաններէ լուծանդակութեան ծագման ու առանձնահատկու-
թեաններէ խնդրում:

Կոստանդին Յերզնկացու ստեղծագործութեանը կարելի չե
համարել, զոչ միայն 13-րդ 14-րդ դարերի գրականութեան,
այլ ընդհանրապէս ամբողջ հայ գրականութեան, նշանավորա-
պէս ղեկավարէր մեկը: Յերզնկացու ստեղծագործութեան լուծան-
դակութեանը բաժական բարդ և ու հետաքրքիր: Ուսումնասի-
րողի հետաքրքրութեանն ավելանում և ի միջի այլոց նաեւ այն
պատճառով, զոր նրա բանաստեղծութեանները հաճախեալ
միանգամայն տնկափոխ կամ չնչին փոփոխութեաններով են
հասել մեզ (իր կենդանութեան որով 1336 թվին գրված ձեռագի-
րը պահպանվել է) միջոցաւ մյուս բանաստեղծների զործերը մնա-
ցել են մեծ մասամբ 17-րդ դարում գրված տաղարաններում—
քնականարար վորոչ չափով փոխված ձեով:

«Բանք խօսել ի ժամ տրամութեան զոր զրեցի տապաւ . . .
տաւ և զդարց զոր վերաւորեցայ» վառանավորից տեսնում ենք,
զոր Կոստանդին Յերզնկացին խաղաղ կյանք չի ունեցել և նույն-
նիսկ հալածանք և կրեւ, իր ընկերների՝ կրօնավորների կողմից:
Մենակ և յեղել խնքն իր վշտերի հետ. մենակութեանը դաժնաց-
քել և նրա կյանքը և հոգին համակել և ծանր ու մռայլ թախ-
ծով: Բանաստեղծը խորը հառաչ և արձակում, իր հոգսերով լի,
անհանգիստ ու դժվար կյանքի համար:

Եւ քանի հառաչ բերեմ կամ ի սրտէ կենամ աղար

Եւ յերակ զօրն ի գուսայ հոգօք մաշեմ զիս անգաղար,

Եւ չունիմ հանգստութիւն և ուրախութեան ինձ չկու հար,

Որ մի պահ հանգիստ առնում կամ զուրանա կեանքս դժար:

Յերզնկացու ապրած անհուսալի տրամութեանը հետեանք
և թե իր ներսում հոգեկան աշխարհում յեղած և թե իր և ար-
տաքին աշխարհի միջև յեղած հակասութեաններէ: Բանաստեղ-
ծը դանդաղում և՛

Թէ՛ գիտ էր աշխարհս ամէն
Հանց կու տանն թշնամաբար . . .

Չնայած այն բանին վոր ինքն իր հրապառ սիրուը գերի յե դար-
ձընել ամբողջ մարդկության:

Յերդնկացին պատկերացնում ե իրեն վարպետ բացարձակ
մենակության զատապարտված մի մարդ, առանց մի հատիկ ըն-
կերոջ կամ բարեկամի: Հարց ե ծագում, յեթե նա կրո-
նավոր եր, հապա ինչո՞ւ յե հալածանքի յենթարկվել իր շրջա-
պատի խավարամիտ կրօնավորների կողմից, պարզ ե, վոր այդ
խելության պատճառը միմիայն ե միայն կարող եր լինել իր
բանաստեղծությունների մեջ արտահայտած աշխարհիկ յերկրա-
վոր կյանքի տաջնության արամադրությունները:

Ինքը բանաստեղծն արդեն իր մի այլ վտանավորում հենց
այսպես ել պատճառաբանել ե.

Ոմանք չար են հետ ինձ, ու նախանձով են յիմ վերա.

Վասն իմ գրեալ բանիս որ առ մարդիկ երեւա.

Ասեն թէ ոնց գրէ բան քաղցրահամ ու մեղ կարգա,

Որ ի մեր միջիս ընդեր կամ համեմատ իւր չկա:

Սակայն սրանով մենք բոլորովին չենք ուղում տաւ լինել, վոր
Յերդնկացին առհասարակ գերծ ե ավետարանի դադափարախո-
սությունից, նա տառապել ե իր ներսում հողեկան աշխարհում
գոյություն ունեցող յերկրությունից: Խիստ ատաւնութիւն ե
ունեցել, վորոնցից փոթորկահույզ ծովի նման ալեկոծվել ե իր
հոգին.

«Զերդ ի ծով կամ ատաւնեալ. երակ ծփիմ յալիս խաւոր.

Եւ չկա եղը ի ծովիս կամ թէ համբուս թէ՛դ կա վրճար, . .

Մի այլ վտանավորում վորոշակի յե խոսում.

Հողիս է խիստ յօժար բանից իմատանոց լըսել

Մարմինս է հեշտասէր գի յաշխարհէս է ինք ծընել

Ի յերկուքիս միջին մոմ եմ ի մեջ հրոյն վառել

Անհիմն ու անհաստատ եմ անհամդիստ ի շուրջ յեկեր

.

կրկու կամայ ծառայ գլխար է ինձ յիրաց սաղել,
կամ հուր ի ծոցն աստուղ ու անդնոս պինքն պահել,
կամ մարմնաւոր սոք զկրայ ծովուն թևթև քայլել,
կամ գնդակն արագլխեմայ ժողդ ընդ ձեռամբն է արդելել

Զայս եմ ես ինձ խրատ և յանգիծանութիւն դրել,
նւ գլխ բազմայ նշան զկտ և օրինակ բերել

Յեզ յերբեմն ծփացող այլքները նրան նկատել են Վերկինավոր
խմատութեան յեղբերը, նա աշխարհիս խմատութեան, համարել
և ճիւղարութիւն առ աստուած՝ բոլոր յերբեմն ել և աղելի հաճախ
նկատել են Վերկինավոր խմատութեան յեղբերը

Այս աստուծով Յերզնկացու բանաստեղծութեանները կարելի
յն ժողովուրդային յերկու մասի բաժանել, այն և, 1-ին՝ կրօնա-
բարոյակաւն, խրատական—պետութիւնական և 2-րդ՝ բնագիտա-
կան—սպարիթական, սիրային բանաստեղծութեաններ

Եթանք յաղագս անցաւոր մեծութեան, դի մահուան ժառանգ
են երկրաւորքս և ունայն է վաղիշութիւն աշխարհի¹⁾ ժողանա-
վորը չափազանց բնորոշ և վարպետ Վերկինավոր խմատութեան
արատաւայնութեան. վերն և աջը

Այս կեանքս է ունայն և ժառանգ կնք մահու,
Զօւնի մեզ դրունք բարութեան և շահու.
Երազ է խաբսզ և խաղաղ անցաւոր.
է սուտ սիրելի և ընկեր նենգաւոր.

Այնուհետեւ Յերզնկացին անցնում և կյանքի ունայնութեան
սպարաւայնայն, իրենից առաջ, մանավանդ իրենից հետո բանաստեղ-
ծութեան մեջ շատ ատրամբված թեմայով և պատկերներով Այն վեր
այս աշխարհը վեր մեկին չի մնում, ամենազոր մահը խորտակում և
ամենքին անխտիր. թագաւորներն ու սուլթաններն իրենց փառքն
ու անթիւ գանձը թողած մի քանի կանգուն կտավ են միայն
իրենց հետ տանում գերեզման դրա համար եւ մարդս այս աշ-

¹⁾ Իմիջի ալոյս վասնավորի այս վերնագրի առի հետեւայ հետաքրքիր
ծանոթութեանը կա. «Այլ մեծ . . . էլ կայր Շահնամայ ասեր ձայնով. նայ
կզրայք ինդրեցին թէ. ի Շահնամայի ձայն մեզ ուսանաւոր ասայ. ետ չինեցի
դրանքս դայ. ի Շահնամայի ձայն կարդացեք».

խարհում չարին չպետք և հակառակի, պետք և վորքան կարող
և բարիք գործիւ Հնազանդութիւն, հեղութիւն, խոնարհութիւն
և քարոզում Յերզնկացին՝ կրկնելով կոսկարանի խոսքերը

Ով քեզ չար կամենայ, պարտ էս լսարի հասուցանել
Ով փուշ է ի քո գլխաց գու լիւր միջին գերդ վարդ վասել.
Դու ջանք գիր գատելիս և զթշնամիս քո սիրել
Թէ չէ այն փոխարեն է սիրոյն սէր հասուցանել

Սա արդեն կղերա-Ֆետդալական աշխարհայացքի ուժեղ աղ-
ղեցութիւնն և Յերզնկացու վրա:

Ինչպէս ասինք, Յերզնկացու ստեղծադրածութիւնը աշխար-
հայացքի տեսականաց յերկու մասի յե բաժանվում, այսինքն
նրա աշխարհայացքի մեջ հակառակիւն կա Միշտ չե վոր նա
աշխարհի ունայնութիւն քարոզներով և հանգես գալիս, այլ
աւելի շատ աշխարհիկ կյանքի վայելքների ու հաճույքների
փառաբանումով: Նախ և առաջ մենք տեսնում ենք վոր Յերզն-
կացու հալածած վոտանաւորների մեջ մեծ թիվ են կազմում
գարնան վերածնվող հայակապ ընտելիւն սքանչելի յերգերը
Թող վոր բանաստեղծն ինքն իր վարդի և բլրուլի յերգերը իր
նկարագրած ընտելիւն զարթոնքը քրիստոսի հարութիւնը
պատկերող այլաբանութիւններ համարի, սակայն ընթերցողը
չի համողվում, վարդիկեան չի գտնում դրանց մեջ տյն խորը միա-
տիկականութիւնը, վոր հատուկ էր Նարեկացուն:

Յերզնկացին թերեւ չըջապատի կրոնավորների ճշման
պատճառով և գրել իր «այլաբանութիւնները» մեկնաբանող
վոտանաւորները:

Նա թեպէտ պանթեիստ և, բայց միտելի չե: Բերենք մի
քանի որինակներ.

«Բառն գարնան օրինակաւ խորհրդի քրիստոս. մի մարմին
հասկանայք դրանս, այլ հոգեւոր» վերնադրով վոտանաւորն
սկսվում և այսպէս.

Նրկիւրս է մայր տննմանի,
Զինչ գեղեցիկ իրք ծնանի
Շատ բարութիւնք յինք սնանի,
Հանց որ փրկին գեղեցկացել

Երբ որ հնչեց հոգմե հարաւ,
Զինչ արբամութիւն յերկրէ տարաւ,
Հանց վոր չկա տեղ մի ծարաւ,
Ամէնն են բարութեամբ լցել:

Հետո սկսում ե ըլլումք դալու ե վարդի բացվելու սովորա-
կան պատմությունը: Յեթե այս վառանավորի վերնադիրը մի
կողմ թողնենք վոչինչ չի մնում Քրիստոսին վերաբերվող Հակո-
ռակ իր պնդման, վոր «մի մարմին հասկանալք զբանս, այլ
հոգեւոր», Յերզնկացին փառաբերեն յերկրի, մարմնավորի գովքն
ե անում:

Այս տեսակեալց աշխիռ տիրեալիսս ե «Տաղ զարնան ե
ուրախութեան» բանաստեղծությունը:

Ահա հաւերն զար զարնաւ,
Իւր տեսն երեմի խընդման,
Զինչ վոր կա պաղչա պօստան,
Ծաղկունք ամենայն բացումն:
Այսոր եմ պղաւն հայրան,
Խօսիմ ես հապար տառտան,
Որտեղ սիրու աէր որկան
Ամէնն մեղի մօտ թող զան:
Պաղուչ իմաստուն սախի
Մախի լուսեղէն մեղ կան,
Կանգնին ու դինին մեղ տան,
Որ ես խըմեմ տօտ օ քան
Մախի լուսեղէն մեղ կան
Իմ սիրտն է գինու սայվան.
Որ ես խըմեմ զան պատեան,
Որ մէջն է գինով յարդեան:
Ծարուպ զու սաղէ պաշտան,
Որ մօրճըն խաղայ մոյտան,
Այ մօրն ու բարակ ա'երկան,
Քո տեսն ի լուսին նրման:
Աչքեր ի լուսին նման,
Ուներդ տղեղան լարման,
Կանգնէր սուրաթիդ փառտան,

Վախեմ թէ խոցէ մահուան
Այսօր է մեղ ասն խնդման
Հաւասար սիրելիացդ որ կան,
Զինչ մեղի չարկամ որ կան,
Ամէն ի յանդուգքն անցան:

Յեթն փորձենք ըստ Յերզնկացու, «մեկնությունների» նման բանաստեղծությունների պատկերների իմաստը բացահայտել, աշխնքն «վարդը» համարենք Բրիստոս, իսկ «ըլլուլը» Գարրինէ հրեշտակ և այլն, կուտացվի շատ անկապ ու բանադրոսիկ մի բան: Յերզնկացին իր «մեկնությունը» մի կերպ հարժարեցրել և մտնավանդ, վոր վատստ և այն հանգամանքը, վոր «վարդի ու ըլլուլի» թեման առհասարակ իր անհատական սանգծագործությունը չի, այլ ամենայն հավանականությամբ ժողովրդական հավաքական սանգծագործության արգյունք, այդ և պատճառը, վոր հետագայի՝ շատ բանաստեղծների մոտ տեսնում ենք այն դանազան ձևափոխումներով, բազմաթիվ անգամ կրկնված:

Մեր ասածներն ել ավելի հիմնավորվում են նրանով, վոր բնապաշտը, դարնան և ուրախության մեծ յերգիչը, արդեն իր իսկ խոստովանությամբ «Աշխարհի բան» կնոջ մարմինն ու սերն ել և յերգել:

«Տաղ սիրոյ» վոտանավորի վերջում հետևյալն և ասում:

Քանի խօսիս բանք ի ժողով,
է Կոստանդին ըբրձր բողով
Կամ անցաւոր բանք սըղալով
Ընդ որ ի քէն հանց գովեցաւ:
Եղբարք մի կան հետ մեղ սիրով,
Աշխարհի բան ուղեն դրով:
Նայես վասն այն յայտնի ձայնով
Միրու բաներս ասացի յոլով:

Պարզվում և, վոր ժամանակակիցների պահանջով և գրվել այս «տաղը» այն ել հատկապես քնքերի և խնճուղքների ժամանակ հայտնի յեղանակով յերգվելու համար: Պոետի վոգու բնորոշման համար սա շատ նշանակալից փաստ և: Իբրև սիրո յերգիչ Կոստանդին Յերզնկացին իր հեանորդների համեմատությամբ բավական դուստղ և և զուրկ նրանցից ըսվական շատերին հատուկ

բռնուն զգայականությանից: Կնոջ սիրունու պատկերը դժելիս,
նրա «Պայծառ» ու «լուստան» սուրբաթից «շաքար ծախող»
շրթունքներից այն կողմը չի անցնում:

Յերզնկացին պոետիկական մեծ կուլտուրա ունի, նրա բա-
նաստեղծական պատկերները համեմատաբար ինքնատիպ են և
աչքի յին ընկնում իրենց ներթափածը և ճաշակադուրսւթյամբ:
Ահա մի քանի համալած իբրեւ նմուշ.

Հանց գեղեցիկ մոր՛ն ու շխտակ
Պատկեր գեղով առ յիս հասաւ
Այլ չէ անսեր մարդ կենդանի
Զերդ դայն որ իմ աչքս տեսաւ...
Զերդ ըզլուսին սուրբաթ բոլոր,
Շուրջ երեսին մաղեր ոլոր,
Այնով արեր է շատ մսլոր,
Ոնցաի լուսով յիս ծաթեցաւ...
Ես եմ կարօտ ի խր սիրուն
Զինչ ծարաւած երկիր ցողոյն.
Կամ զինչ դարնան անուշ քաժուն,
Թե երբ հընչէ հողմը հարաւ:
Կամ՝
Այ սուրբաթ, պայծառ ու պատկեր լուստանս,
Զիմ աչերս ի քս սիրուտ յէր կուգատես
Դու դարնան քամի, ես ծաղիկ ծարաւած
Իմ ծարաւ սրախ համար հողմը հնչեց:

Բնապաշտ Յերզնկացին սիրունու արտաքին ու իր սիրտ
հույզերն ել բնության գեղեցիկ պատկերներով և արատհայառում:

IV

Յերիկից հետո, իսկ Աղթամարցուց առաջ և ստեղծագործել
Միլրտիչ Նաղաշը, վորը հանդիսանում և իր աղբած ժամանակշըր-
ջանի ամենանշումաժոր բանաստեղծը: Նաղաշի կենսագրության
մանրամասնությունները նմանապէս հայտնի չեն: Նրա ստեղծա-
գործության շրջանը համնում և մինչեւ 15-րդ դարի յերկրորդ
կեսի սկզբները:

Նազաշ մականունն ստացել է ըստ յերևութին մանրանր-
կարչությամբ ևս զբաղվելու պատճառով, վորի համար նույնպէս
հռչակավոր երւ 1431 թվից Ամիդ (Դիարբեքիր), այն ժամանակ
առևտրական կարևորության նույնպէս և արհեստավորական ար-
տադրության տեսակետից բավական հռչակված բաղամասրդ քա-
ղաքի թեմի առաջնորդն է յեղել:

Այն գիծը վոր մենք նկատեցինք մինչև այժմ քննության առած
մի շարք բանաստեղծների ստեղծագործություններում, այն է՝
դժգոհություն յերբեմն և՛ բուն զայրութիւն վորի կուտակման
տենչով բռնվածների դեմ, ֆրիկյան համարձակությամբ, ուժեղ
քննադատական վորդով—յերևան. և զայիս նաև Նազաշի ստեղծա-
գործության մեջ: Վասն ազահության՝ վոստանավորում ման-
րամասն նկարագրված և այն բոլոր խժժությունները վոր կա-
տարում են և այն բարոյական ապականությունը, վորի մեջ
ընկած են վորի կուտակման ծարավով բռնվածները, վորոնք
յերբեք չեն հազնուում, ծովի ջուր խմողների նման Նազաշը հա-
սարակական կյանքում յեղած բոլոր չարիքների պատճառը հա-
մարում և «ազահությունը»: Ազահությունն էր պատճառը, վոր
Ազամը դառնաից դուրս արտաքսվեց, ջրհեղեղը վոչնչացրեց
մարդկությանը և այլն: Այնուհետև պարզվում և, վոր ժարդ-
կանց մեջ բոլոր արյունահեղ պատերազմները, ավերածություն-
ները, բարոյա-կենցաղական աշխարհակությունները լինում են
«վասն ազահության»:

Զինչ թաղաւորք և մեծ իշխան, որ հեծելով յիրար կռուան,
Զինչ որ արիւն յերկիր հեղան, ամէնն վասն ազահութեան:
Հարք ի յորդոց բաժանեցան բուն սիրելիքն քակտեցան,
Բազումք եղին եղբայրասպան, ամէնն վասն ազահութեան:
Կաթողիկոսքն շատացան, անօրինացն բռնութեան,
Նախկնդոս օրհնին անբան, ամէնն վասն ազահութեան:
Հաքնդանին զվանքն ուրացան, և ի գիւղօրայքն ի շուրջ
կուգան:

Սաղմոս ասելն մոռացան, ամէնն վասն ազահութեան:

Վոստանավորի վերջում բանաստեղծն ինքն իրեն յիս մեղադրում
և եզոիզմի և ազահության հակումն ունենալու մեջ:

Զինչ որ յաշխարհս կայ մեծութիւն, զամէնն ի քեզ կա-
միս միայն:

Նաղաշն անկեղծ է և ևս ևս պիտո, կրոնա-բարոյական հաս-
յացքով գիտելով իր ժամանակվա կյանքը, չի հավանել այն,
այլ վոր քան հնարավոր և ցույց և տվել այդ կյանքի բացա-
սական յերևույթները, չի նայելով անգամ ֆեոդալականության
ամենադուրեկ խավի՛ր բարձրաստիճան կրոնավորի արարքները:

Յեւ վորովհետև նրա աշխարհայացքը սնված է ավետա-
բանական փիլիսոփայությամբ, նա յեւթ չդռնելով ազանությամբ
բռնված աշխարհից, փարվում և հանդերձյալ կյանքին:

«Վասն մահուան» վառանավորում խորը թախիժով խոսում
է այն բանի մասին, վոր.

Անցանէ մեծութիւն և փոք աշխարհիս.

Յեւ մահն անխուսափելի յերևույթ է, վորի գեմ վոչ մի կերպ
չի կարելի առնել, վորին վոչ վոքի ոգնությամբ չի կարելի
հեռացնել, իսկ մեռնողը վոչինչ չի կարող հետը տանել աշ-
խարհի ռուտ ու փուտ» մեծությունից, միում և-վոր մարդը թող-
նի զգէր աշխարհի և դործէ գրարին»։ Միայն բարի գործն է
հնարավոր հետը տանել աշխարհից մեկնելիս:

...Զինչ բարի գործեցիր նա դայն տի տանիս:

Իր բանաստեղծություններից շատերի մեջ Նաղաշն ահա այս
արամադրությունն է արտահայտում, բնականորաւ միաժա-
մանակ քարոզելով քրիստոնեական խաղաղասիրություն և ար-
դարասիրություն:

Այս անձն իմ, վայ քեզ հաղար բերան թէ խոով կենա-
կամ ոխ պահես:

Զի խռովարարն է սատանա, ջանա որ սէրն հաստատեո:
Սակայն Նաղաշի ստեղծագործության հմայքը և մեծությունը
կազմում են դարբնության և դարբններին նվիրված նրա մի
քանի վոտանավորները, վորոնցով Նաղաշը 13—16-րդ դարերի
աշխարհիկ լիրիկայի մեջ առանձնահատուկ տեղ է գրավում:

Անգամ քուչակյան շարքի պանդխտության յերգերի մեջ դժվար
է հանդիպել այնքան սրտառուչ այնքան խորը և անկեղծ զգաց-
մունքով գրված վոտանավորների, ինչպիսիքն են Մկրտիչ Նա-
ղաշի անունով մեզ հասածները: Հինց այս վոտանավորներով և
Նաղաշը կապվում Ծրիկի հետ: Նրա նման իր ուշադրությունը
դարձնելով ժամանակի հոսացողության «խորթ զավակների»
արամադրությունները և դրությունը պատկերելու վրա:

Թեպետ մի շարք այլ հեղինակների նման թեմա ունեցող բանաստեղծությունները Նաղաշի գրածների հետ համեմատելիս պատկերների մեջ յեզած բազմաթիվ նմանությունների հիման վրա հաստատապես կարելի չե տեսլ, վոր դարերության մասին դրված վստահավորները պատմական վորոշ շրջանում համարյա նույն-չափ տարածված են յեղել և դրանց ստեղծագործողները համարյա նույնքան ոգտագործել են ժողովրդական ստեղծագործության պատկերները ինչքան այդ մենք պետի տեսնենք սիրո և այլ թեմատիկա ունեցող բանաստեղծների և նրանց բանաստեղծությունների մասին խոսելիս, բայց այդ հանգամանքը չի կարող նսեմացնել Նաղաշին, ինչպես նույն պատճառով չեն նսեմանում Թլկուրանցին, կամ Աղթամարցին: Պնդիրը խորության և զեզեցկության մեջ է:

Հոգի մի տսեր դարիպ, թէ չէ իմ սիրտս կարունի
Միդուցե բանաստեղծի սիրտն արյունում է, սիրտը սեվանում է
ինչպես ածուխ, յերեսի գույնը գնում է դարիպ բառը լսելիս, վոր
այդ դարիպը մի վաճառական է իր աւետրական գործերով ոտար
յերկիր դնացած, բոլորովին վոշ:

Ե՛վան դարիպի՝ վտտանավորում Նաղաշը մտնրամտն նկա-
րագրում և դարիպի վիճակը, նրա կրած դառը զրկանքները ոտա-
րության մեջ մինչ իր մահը. ահա այդ կյանքից մի պատկեր:

Ղարիպի կեանքն է լալի ողբերգական,

Դառն ու լեղի լի տրտմութեամբ ի նեղ զընդան

Յորժամ լինի յօտար երկիր թափառական,

Ղարիպն ոտար ոչ ճանաչեն և ոչ գիտենան...

Ղարիպին վայն է եկեր, երբ քաղցնայր,

Երես ի քաշ ի փողոցներն կու մուրար,

Շատօք փակէր զդուռն ի գիմաց, նստէր ու լայր.

Թէ կաթ մի ջուր ուղէր զերին, մէկ մի չտայր:

Ղարիպն ի տուն երթար մանէր վախվախելով.

Ի տան տիրուն զինչ ի շանէն խիստ վախելով.

Յորժամ տեսնուն ի դուռս հրեն տնարդելով,

Եւ նա էտ դառնայր տրտում տրտատուելով...

Ղարիպն եկեալ է հաս օրն մահուան,

Դառն հեծէր եւ արտասուօք զհոգին հրան.

Եւ կայր անկեալ մէջ փողոցին անտերական,

Մէկ մի չեկաւ տես դարիպին եւ ոչ լալկան...

Ինչպես անտեսում ենք այստեղ վտանառական դարիպի մասին վոչ մի խոսք չկա՝ Նաղաշի գարիպն արհամարված աղքատության համար, ըստ յերևույթին տպրուստ ճարեյու ծանր բռն ուսերին այս ու այն քաղաքը թափառող, տնտեսն տնտեր մի անձնաւորությունն է, վորին բնավ բախտը չի ժողտում և ի վերջո հեռավոր սիրելիների կտրուտը քաշելով անմխիթար մեռնում է մուրացկանության դառնության մէջ։

Նաղաշի այս վտանաւորները և նմանները ցույց են աւելիս վոր հայերի կյանքում դարիպությունը բովանդանին տարածված մի յերեւույթ և յիզել այդ ժամանակ, զա իհարկն անկասկած է, զքա մասին բաղձաթիվ պատմական վկայություններ ունենք, սակայն այն ժամանակաշրջանի հասարակական կյանքի ճանաչողության համար գուցե ավելի արժեքավոր դոկումենտներ են Նաղաշի բանաստեղծությունները մոտնավորապես և աշխարհիկ քնարերգությունը՝ բնդհանրապես։

V

Կոտանդին Յերդնկաղուց սկիզբ տանող գրական հոսանքի (սիրային լիրիկան) հետագա շարունակողներից և տկանավոր ներկայացուցիչներից հանդիսացան ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹԼԿՈՒՐԱՆՅԻՆ և ԳՐԻԳՈՐ ԱՂԹԱՄԱՐՅԻՆ։

Սրանց և իրենց ժամանակի բաղձաթիվ մյուս բանաստեղծների ստեղծագործություններից յերևում է, վոր 15—16-րդ դարերում աշխարհիկ պոեզիան եւ ավելի յե մոտեցել ժողովրդական բանահյուսության վոճին, վտանաւորների լիզուն եւ ավելի յե ժողովրդականացել։ Յերբեմն այնպիսի մեծ չափերով և ողբապոքովի ժողովրդական ստեղծագործության թեմաներն ու պատկերները, վոր դրանից անհատ ստեղծագործողի զեմքը ինքնուրույնությունից համարյա թե զրկվել է։

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹԼԿՈՒՐԱՆՅՈՒ կյանքն ու ստեղծագործությունն ընկնում է 15-րդ դարի վերջին և 16-րդ դարի սկզբին։ Նա ծնվել է միջաշիտքի Ամիդ կամ Դիարբեքիր քաղաքից հարավ գտնվող Թլուբան ավանում։ Ծննդյան թիվը հայանի չի։ 1489 թվից մինչև 1525 թ. կաթողիկոս եր Կիլիկիայի նախկին մայրաքաղաք Սիսում։

Իր մի քանի բանաստեղծությունների մեջ հիշատակու-
թյուններից յերևում է, վոր նա յերկար և ապրելու Վախճանվել
և ըստ յերևույթին խորը ծերության մեջ:

Ինչպես Յերզնկացու աշխարհայացքի մեջ Թլկուրանցու
աշխարհայացքումն էլ յերկվություն կա, դրան համապատասխան,
թեմաների տեսակետից էլ, նրա բանաստեղծությունները կարելի
է յերկու մասի բաժանել Մի կողմից նա դժգոհ և իրականու-
թյունից, վորովհետև մարդը դարձել և «անդամ» ու «կտա-
ղած», փող, հարստություն կուտակելու տենչը բռնել և նրան և
ստիպում է դրա համար անթիվ չարիքներ դործել:

«Վասն սուտ սիրելիաց» վոտանավորում ցայտուն կերպով
արտացոլել և իրականության այդ փոփոխման շնորհիվ ստեղծ-
ված հոգեբանությունը:

Իմ սիրտ լսէ ու ակունջ արա,

Որ սիրելի իսկի չկայ:

Ոչ դրացին եւ ոչ եղբայր,

Ոչ միակեց, ոչ քահանայ:

Այս ժամանակա հանց երեք.

Ով որ չդիտե, թող դիտենայ.

Ջով որ գիտես խիստ սիրելի,

Հուրն ի բերնէն ի դուրս կուգայ:

Շատ մարդ երեսդ է քաղցրախոս,

Ի սիրտն հուր կուրորբոքայ:

Սեղնի լինի սուտ սիրելի,

Ի փորձութեանց ժամն ուրանայ:

Թլկուրանցին այդպիսիներին սպառնում և մահվան վերջին
դատաստանի յերկյուղով. նա կրոնա բարոյական խրատներ կար-
դացող եւ Մյուս կողմից նա լավապես և, գեղեցիկ բնության,
կենսահորդ դարնան, սիրտ և ուրախ կյանքի յերգել:

Թլկուրանցու ստեղծագործության մեջ նկատվող հոռետեսու-
թյունը անպայման ավելի թույլ և Յերզնկացու հետ համեմատած
և համեմատական է, վոր նման տրամադրությամբ բանաստեղծու-
թյունները գրված լինեն ծերության հասակում, նրա միտքը հա-
մարյա թե ազատ և նոր՝ աշխարհիկ և հին՝ ավետարանական
ընդունումների բաղլման հետեանքով ստեղծված տանջող յերկնա-
րանքից:

Դէնա բահար, այլի բահար

Այլի կուտան սիրոյ խարար...

Մեծ հրճմանքով գոչում և Թլկուրանցին: Նա միանգամայն
մի կողմ և շարտել արդեն Յերզնկացու, թեկուզ ձեականորեն,
կրօնական իղեա նշող վոտանավորների վերնադրները Գարունը
վոչ թե Քրիստոսի հարության պատկեր և, այլ «սիրո խարար»
ավոզ մի բան:

Իբրև սիրոյ յերգիչ Թլկուրանցին հախուռն և, համարձակ
Զգացմունքի ուժգին թափով հազեցած բանաստեղծություններով
նա յերկնային վայելքների և մարմնական հաճույքների կուլտ
և քարոզում: Այդ և պատճառը, վոր Թլկուրանցին, ինչպես հետա
նաև Աղթամարցին առում և մահը, զայրանում և և սարսափում
մտածելով յերկրավոր կյանքի հնարավոր կորստի մասին:

է մահ, քանի՜ դեկ յիշեմ,

կուգողում եւ կուսարտափիմ.

Զկա քան դեկ լիզի,

ի, ամենայն լիզւոյն լիզի ես:

Լիզի, ու ամենայն լիզւոյ,

Միթէ դու ի քեզ նման ես,

Դժողք քան դեկ լիզի.

Եւ յեսս զայն ալ դու բերես:

Սերը բանաստեղծի պատկերացմամբ ամենադուր և, կարող
և մարդկանց սպանել, դահիճ լինել, բայց և կարող և զորություն
տալ, հիվանդին ու վիրավորին բուժել: Սիրո հմայքից վոչ վոք
չի կարող ազատ մնալ, անգամ կրօնավորներին գերում և կնոջ
գեղեցկությունը:

Սէրն կուտանի ամօթն երեսէն

Ի հաքեղայէն եւ ի վարդապետէն.

Երեց սարկավազ կու ձգէ ի կարգէն

Տանի դեւիքն ի դուխն, զամօթ երեսէն

Անէ մալամտի, հանէ արեսէն.

Կնոջ արատքինը վառ և շրայուցիչ գույներով և պատկերաց-
նում Թլկուրանցին: Ժողովրդական բանաստեղծության ամբողջ
հարստությունը անխնա կերպով ոգտադործել և նա.

Արեւի նման շողշող կըլաւ...

Քաղցր և հնչում մարդու ականջին բանաստեղծի վոտա-
նափորի տողերը, վորոնց մեջ այնքան կյանք կա, վորոնք հա-
զեցված են վարնանային թարմությամբ ու հոտավետ ծաղիկ-
ների բուրմունքով:

Գեղեցիկ էին, սեր, կանաչադարձ պարտեզ, վարդ, բլրու-
րուրը միասին թլկուրանցու մոտ կազմում են մի գեղեցիկ ներ-
դաշնակութուն:

Արի եկ իջնունք ի բաղնին
Ու բլրուլին անենք նադար
Որ ի քաֆուր վարդի սիրոյն
Ի շուռ կուգա քան զխելագար:
Գարնանային ամիս երբ դայ,
Հաւասար ծաղկին չոր եւ գալար.
Գեաներդ հորդսր դանցք առնուն,
Ի լեռներուն թափին ի վայր:
Մարդ որ սիրոյ կուհանդիպի,
Նա քան զկրակ կու լինի վառ.
Այլ ոչ ազօթք ի միա կուգա,
Ոչ յայտաւուր կարդա ու ճառ:
Շրթունքդ շող է լուսնզէն,
Պրանկնէդ ի վայր թափի ճուհար,
Ով որ մեղաց ճաշակն տոնու,
Այլ առատածոյ չի տար խաբար:

Թլկուրանցու, ինչպես և Աղթամարցու սիրային բանաստեղ-
ծությունները վերին աստիճանի վառ կոլորիտ ունեն—խտացումը
յերբեմն հասնում և չափազանցության, մի բան վոր նկատելի է
նույն հույզը յերգող Իրանի մեծ բանաստեղծների մոտ: Վեր-
ջիններս ավելի չափավոր են իրենց արտահայտությունները
մեջ, պատկերներն այնպես շրջաօրէիցի փայլ չունեն, սակայն իհար-
կե, դրա փոխարեն շատ ավելի խորը հուզական և խոհական բո-
վանդակութուն ունեն:

Թլկուրանցու ստեղծագործության մեջ տեղ և բռնում նաեւ
բարոյա-խրատական վոտանավորները, վորոնք ավելի կղերական
-կրօնական մատնությամբ են զբոված հավանաբար կաթողի-
կոս յեղած շրջանում. բայց այսպես թե այնպես իր ժամանակի
հասարակության բարբերի մասին այդ վոտանավորները վորոշ

տեղեկություններ են տալիս «Ի վերա անդամ կանանց», «Տաղ վասն արքեպիսկոպոսի» վոտանավորներում Թլիւրանցիներն իրտա կերպով հարձակվում են «անդամ» կանանց և հարքեպոստների վրա, նկարագրելով նրանց, պատճառած վնասները հասարակության ու խորհուրդ և տալիս հետո մնալ տյգպիսիներից: «Խրատք պիտանիք» վոտանավորում չարիքի դեմ քրիստոնեական համբերատարություն և քարոզում:

Ուրախ լեր հանտաղադ, յորժամ վշտանաս,
Գոհացիր դ Աստուծոյ, երբ աղքատանաս,
Փառավորես դ Արարիչն, երբ հարստանաս,
Մեղաց պատճառ դքեղ ասայ, երբ առանձնանայ:
Սաությունն պարտինն անվայելուչ է,
Աղքատի հպարտութիւն գործք սատանայի է,
Մէր ի պոռնկութիւն յույժ աղակղի է,
Որ դէնացեալ փակեալ մարմինն մեղօք մաշէ:

Թլիւրանցու կրօնաբարոյական խրատական վոտանավորները այն գեոմիլրատիկ շունչը չունեն ինչ մենք տեսանք մասնավանդ Ֆրիկի և Մկրտիչ Նաղաշի մոտ: Այն սերը և համակրանքը, վեր կա Ֆրիկի և Նաղաշի խրատական վոտանավորներում գեպի աղքատները և ատելությունը դեպի «մեծատունները» բացակայում և Թլիւրանցու ստեղծագործության մեջ: Նա ավելի մատնուզված և մեծատունների կյանքով ցանկանալով դուրս հանել նրանց հարքեպոստության և անառակության լեզվող ճանճից: Այս տեսակետից կաթողիկոս և բանաստեղծ Թլիւրանցու միջև տարածայնություն չկա:

Հովհաննէս Թլիւրանցու արվեստի և աշխարհայացքի հիմնական դժեւրը հետադարձում, ավելի բարձր աստիճանի վրա շարունակվեցին ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԱՂԹԱՄԱՐՅՈՒ ստեղծագործության մեջ:

Աղթամարցին ծնվել և 15-րդ դարի վերջերին: Վոտանավորներին մեջ հիշատակված թվականներից յիշեում են, վեր նրա ստեղծագործության ժամանակաշրջանը հասնում և մինչև 16-րդ դարի յերկրորդ կեսը: Աղթամարցին Աղթամար կղզու հոգևորականներից և յեղեւ: Կենսագրական մանրամասնությունները հայտնի չեն:

Ազխամարցին հրաբորբոք յերդիշ և ժարմաւան սիրտ
Յերգնկացուն և թլիւրանցուն հառուկ հակադականությունը
կամ չի յերևում, կամ թույլ և արտահայտւում Ազխամարցու
մոտ. նա խրատական բովանդակությամբ բանաստեղծություն-
ներ, քիչ ունի Մարմնական սիրտ հույզը 13—16-րդ դարերի
բանաստեղծության մեջ իր ամենախիտ, ամենալուստ, ամենաուժեղ
պատկերումն և դանում հանձինս Ազխամարցու բանաստեղծու-
թյունների, սոյնքան անմիջականություն և զգացմունքների ար-
տահայտման ուժգնություն, զժպար և տեսնել նույնիսկ քուչակ-
յան քառյակների մեջն անպամ:

Միրով լափեցիր ու արիւ սիրտս խոց,
Կուտապիմ եւ այրիմ որպէս զհնոց
Սրաէս կու թափի յոլով հուր ու բոց,
Զայդ աստուծապիժ պատկերդ քո ինձ ցույց:

Թվում և թիւ ավելի խիտ դուշներով չի կարելի արտահայ-
տել սիրտ ամենակարող ուժը: Մարդկանց հոգին փոթորկող այս
հույզի զգացմունքը աղբյուր կինը 13—16-րդ դարերի բանաստեղ-
ծության մեջ հանդես և զալիս միայն իր արտաքին մարմնա-
կան հասկանիչներով: Տղամարդու և կնոջ ներքին հոգեկան
փոխհարաբերության մասին բոլորովին խոսք չի լինում: Ազխա-
մարցին խնչպես մյուսները յերգում և իր ժամանակի կենցաղա-
կան կոչորիտից միանդամայն ազատ գեղեցիկ կնոջ՝ ընդհանրա-
պես կնոջ, վոր հրեշտակներից ավելի գեղեցիկ և և «զորավոր
խաչից» ավելի «սքանչադործ»:

Բղեսն ստինքդ կաթն եւ գինի,
Մեղր ի շրթանցդ քո կաթի
Որով հոգիս իմ փափաղի,
Նւ նուաղեալ յոյժ տոչորի:

Այսպիսով Ազխամարցին տոչորվում և կնոջ կաթն ու
գինի բղխող ստինքների և մեղրածոր շրթունքների պատ-
ճառով, ուրեմն, յերգ նա յերգեմն խոսում և այն մասին, վոր
սերն իր խավար միտքը լուսավորում և, վոր «ցանկալին» իր
հոգու և մարմնի իշխանն և, նա բոլորովին նկատի չունի «լու-

«տաղաձառ», «փթթեալ ծաղիկ» սիրուհի կնոջ և իր միջև գոյու-
 թյուն ունեցող հոգեկան վորեւ ներդաշնակություն, դրանց
 պատճառը միայն և միայն, ամեն զեպքում էլ, կնոջ ֆիզիկա-
 կան անասնման զեպեկությունն է։ Ինչպէս կարելի չե բացատ-
 րել այս, վոչ միայն Ազթամարցուն հատուկ, այլև ինչպէս
 տապելնք, 13—16-րդ դարերի աշխարհիկ պոեզիայի համար ընտ-
 ըռոշ-յերևույթը Դրա պատճառը նախ կարող էր այն լինել, վոր
 քաղաքներում ապրող կենր վաղ կյանք և վարել, — լինելը զա-
 ֆեոդալի, վաճառականի թե արհեստավորի կին — այդ միեւնոյն է,
 ազամարդը նրան իր տուրյա աշխատանքներում հաշի չի առել, նրա
 հոգեկան աշխարհով չի հետաքրքրել։ Սակայն այս հանգամանքը
 դրված խնդրի պարզարանման համար մի կողմն է, մեր կարծի-
 քով կարևոր է և այն, վոր սերը այդ շրջանի բանաստեղծների մեծ
 մասի համար դարձել էր մի տեսակ փիլիսոփայական սկզբունք կղե-
 րա-ֆեոդալական աշխարհայացքին հակադրվելու և առողջ աշխար-
 հիկ կյանքի կուլտ քաղակելու համար։ Այլ կերպ տեսն, մենք
 այստեղ դործ ունենք յուրահատուկ ձևով դրականության մեջ
 արտացոլված, այն ժամանակվա դասակարգային պայքարի ձե-
 վերի հետ։ Այս ակամեկյանով մտնելով խնդրին բացատրվում
 է նաև այն յերևույթը, վոր հաճախ Ազթամարցին (ինչպէս և ուրիշ-
 ները) կնոջ արառքինն էլ և թողնում ու մեծ վոգեկորությամբ զե-
 ղեցիկ պատկերներով, և տաանձին հաճույքով յերգում և արգեն
 վորդի ու բլբուլի սերը։ Ինչպէս իրանական բանաստեղծության
 մեջ սոֆիստիկան վոտանավորը հետադաշում լսի պաշտոնական ձե
 դարձավ բովանդակությամբ աշխարհականանալով (Հաֆիզ) նույ-
 նը մենք նկատեցինք արդեն մեր բանաստեղծության մեջ՝ Կոս-
 տանդին Յերգնկացու մասին խոսելիս։ Վարդի և բլբուլի սերը
 յերգելիս Յերգնկացին միայն վերնադրով էր հիշեցնում այդ թե-
 մայի կրոնական բովանդակության մասին, իսկ Ազթամարցու
 մոտ նման ճախաղգուշական միջոցները բոլորովին մոռացու-
 թյան են արված իրեւ ալեւորդ մի բան։ Այն ինչ սկսում է
 Յերգնկացուց, — վոր զեպեցիկ կյանքը յերբեք էլ անդրյերկրային մի
 լան չէ, վոր ընդհակառակն այն դոյություն ունի գուցե միայն
 յերկրի վրա, — Ազթամարցու ստեղծագործության մեջ ալեւլի յի
 յորանում և միանգամայն հաստատ համոզմունք և դառնում
 Այդ և ապացուցում նրա ամենազեպեցիկ վոտանավորներից մե-

կը, վորի մէջ ժամանակի մեծ բանաստեղծը հուսահատական ու սքըն
տակեղեք ճիշեր և արձակում ունի բանի համար, վոր մարդս
մտհեղանայու յի և ի վերջո գրկվում և աշխարհի բարեքների ու
հաճույքների վայելքից:

Յամէն առաջօտ ևւ լոյս
Պիւղիւն էր նստեր յայգւոյս
Քաղցրիկ ձայնէր վրա վարդոյս
Կ'անեն թարեկ եւ այգւոյս
Քար ևւ բերել զետերուս,
Փուշ ևւ բերել սարերուս,
Յանկ ևւ շինել այս այգւոյս
Կ'անեն թ'արեկ եւ այգւոյս:
Չեւ ելներ ևւ այս այգւոյս,
Այս իմ նորասունկ այգւոյս,
Յայս ուրախարար տեղոյս
Եւ այս նորաշէն աներոյս...
Դեռ չեւ տեսել կեանք և լոյս
Կասեն թ'արեկ եւ այգւոյս
Խնշպէս ելնեմ ևւ այգւոյս
Այս իմ նորաշէն աներուս:

Այսպիսով մենք ընդհանուր դժերով ծանոթացանք 13—16-րդ
դարերի աշխարհիկ բանաստեղծութեան ամենաաչքի ընկնող
ներկայացուցիչների ստեղծագործութեանների հետ, մնում և բո-
լորից խոշորագույնը Քուչակը, վարի անունը սակայն պետք և
վոր պայմանականորեն գործածենք:

VI

ՔՈՒՉԱԿԸ, վորքան պարզված և մի ձեռագիր հիշատակաբա-
նից, ¹⁾ յեղել և աշուղ՝ ըստ յերեւելթին իր ապրած շրջանում
բավական հռչակված. ապրել և 16-րդ դարի սկզբներում: Նրա
թուրը—նույնպես Քուչակի մականունով, ապրել և 17-րդ դարում,

¹⁾ Հիշատակարանը (գրված և թուր Քուչակին պատկանող ձեռագիր
սովետական) հետևյալն և, ճիշեցէք զՔուչակն միւս կենակից Քանգլթաթունն:
Դարձյալ հիշեցէք զՔուչակ և գմեծ պապն իւր նաւապետ վարպետն, որ մական-
նուն Ազրդ Քուչակի տոհմն...»

յնդէլ և բանաստեղծ։ Անցյալի բանասերներէից մէկը՝ Տեկանցը, հրատարակելով «Հայերդ» վերնագրով ժողովածոյ մէջ քառյա-
կածե բանաստեղծութիւններէ մի շարան, վորն ունեցել և «Յա-
գագա հաղւոյ և սիրոյ ստանաւոր և բան» վերնագիրը և սկը-
սել և «Այս ծովական գիշերն ի բուն» ստղով, առանց վորեւ հիմքի
այդ շարանը վերագրել և աշուղ նահապետ Քուչակին՝ Հետադա-
շում բանասերները ձեռագրերից վերցնելով՝ հրատարակել են
ըստմիտի նաշնաթիւ վոտանաւորներէ շարաններ, վորոնք
չնայած մեծ մասամբ նույն քողոյակներն են տարունակում իրենց
մէջ՝ ինչ վոր Տեկանցի հրատարակածը, բայց տարբեր վերնա-
գրեր ունեն և նմանապէս վոչ մի հեղինակի անվան հիշատա-
կութիւն չունեն իրենց մէջ։ Այս հանգամանքը և այդ բանաս-
տեղծութիւններէ մի շարք աւանանահատկութիւնները, առիթ
են տալիս յեղծակացներ, վոր Քուչակին վերագրված վոտանա-
ւորները իրոք ժողովրդական բանաստեղծութիւն ոգանչելի նը-
մուշներ են։

Պրոֆ. Արեղյանը մի ամբողջ գիրք¹⁾ և գրել Քուչակին
վերագրված բանաստեղծութիւններէ մասին, վորանդ զարգաց-
րել և մի վերին աստիճանի սեակցիան թեղււոյ Աստ Արեղյանի այդ
բանաստեղծութիւնները թեպէտ տահապանդիւն են ժողովրդի մէջ,
սակայն ժողովրդական նաղում չունեն, դրանք հին գուսանական
յերգեր են և վորովհետեւ նա հին գուսանները ստեղծագործութիւն-
ները իրենց ելութիւնը Ֆետիսիական-աղնվականական և համա-
բում, ուրեմն վերջին հաշիւով ստացվում և այն, վոր ժողովուրդը
ինքը՝ չի ստեղծագործում, ինքը գեղարվեստ չի ստեղծում,
այլ վերցնում և այն իրեն շահագործող՝ աղնվականական գասա-
կարգից։

«Այս հայրենի»²⁾ տիպի յերգերը լինելով սկզբնապէս
աղնվականութիւն գուսանական... 10 և 11-րդ դարերում, գու-
ցե և ավելի վաղ գոտնում են միաժամանակ նաեւ քաղաքա-
ցիական բանաստեղծութիւն։ Հետագայում, յերբ աղնվականու-
թիւնը մեղնում և, այս հին տաղերն ու նրանց արվեստը ապա-

¹⁾ «Հին գուսանական ժողովրդական յերգեր»

²⁾ Քուչակին վերագրվող բանաստեղծութիւնների տեսակը ձեռագրե-
րում կոչվում է ՀԱՅԲՆԵՆ։

բում են քաղաքացիներէ մեջ... ապա նաև քաղաքադուղներում
ու գյուղերում: Այսպիսով: ...հայրենիները վոչ հոգևորական և
վոչ ել շինական պատին են պատկանում: Դրանք իրենց բովան-
դակութեամբ, Ազնվատնայութեամբ և քաղաքացիու-
թեամբ բանաստեղծութեան են ինչպես պետք և լինելին իրեն
հին դուստնական յերդերի մնացորդներ:»

Ինչպես տեսնում ենք, ըստ Արեղյանի գյուղացիները, վոչ
միայն չեն ստեղծել այդ բանաստեղծութեանը, այլ և վերցնելով
նույնութեամբ պահել են և նույնութեամբ ողջագործել են իբր
թե աղնվականութեան և առևտրականութեան ստեղծած արվեստի
արտադրանքները, մի բան, վոր պատմական իրականութեան
վոչնչով չի համապատասխանում:

Իր տեսակետը հիմնավորելու համար Արեղյանը դիմել
և բանասիրական և դրական քննադատական մի շարք վուլգար
պրիմների և շատ սեղ խճճվել և հակասութեանների մեջ:
Այդ բոլորի մասին խոսել յերկար էլիներ սակայն նրա փաստա-
կույնների արժեքի մասին դադարաբար տալու համար, վերցնենք
մի նմուշ:

Ինչպես հայտնի չէ, հին դուստնական լիրիկական բանաս-
տեղծութեաններից վոչ մի դրամոր նմուշ չի հոսել մեզ: Ապա-
ցուցելու համար, վոր հայրենիները հին դուստնական աղնվակա-
նական բանաստեղծութեաններ են, Արեղյանը թողնելով բովան-
դակութեանը դիմում և վստանավորների բառական առանձին
արտահայտութեաններին. որինսկ՝

Հայ իմ ճերմակծոց բազա,
Ճերմակծոց ու ծինն ի վերայ,
Քո բունդ է անտառ մորին,
Խարժուին ահիկն ի վերայ.
Նըթամ քաջ արծիւ լինեմ,
Դամ կուրմ մինչև լուսանայ,
Թապրիմ՝ նա՝ անուն հանիմ,
Թէ մեռնիմ, հաշվեմ թէ չեղամ:

«Քո սունն ի յանտառ մորին,
Մե քո դուռն ի դեմդ ի ծայրին,
Քո բերդն ի դանակի նման

Աւ հազար մի սոր զանճիլին
Զթե Արծըւի տունում
Գամ մանում ի մէջ զանճիլին.
Զճիկարն տալածոյ տունում,
Գամ մանում ի մէջ քս բերդին
Կամ տունում դքեդ ելնեմ,
Կամ թողում զգլուխս ի տեղին:

Այս յերկու վտանաւորները մեջ բերելով Արեղյանը գրում
է. «Այտեղ մեր տառջ պատկերանում է միջնադարյան աղնվա-
կանի անտոխի բերդը անտառապատ ու ժայռա լեռնադանդվածի
մեջ և բերդի սիրուհին աջնակ իր տանը նստած... Մշուս կող-
մից մենք տեսնում ենք համարձակ մարտիկին, վոր տննչում է
սոյունի սրտով և քաջ արծվի թևով մանել այդ բերդի մեջ...»:

Ինչպես տեսնում ենք Արեղյանի գատաղությունները ալ-
պիկ վալդար սոցիոլոգիական դատադոթյուններ են, բավական և
վոր բանաստեղծության մեջ «բերդ» բառ կա. ուրեմն իդեան
աղնվականական է. ավելի քան տարրերինակն այն է, վոր արծվի
թե, սոյունի լյարդ առնող սիրտհարը ըստ Արեղյանի անսպա-
ման հենց «աղնվական մարտիկ» է, միթէ՞ աշխատավոր ժողո-
վուրդի զավակը չի կարող հերոսական լինել, չի կարող իր սիրտ
ուժը և սիրած անձնավորության նկատմամբ ունեցած բուռն
ձգտումը արտահայտել այդպիսի բանաստեղծական պատկեր-
ներով... Արեղյանը պետք է լավ իմանար, վոր իսկական հերո-
սականությունը աշխատավոր ժողովուրդի մեջ է և զոչ թե այսա-
սեռված ու հզիպցած աղնվականության մեջ, սակայն նա
այդ չի ուշում տեսնել վորովհետե պաշտպանում է մի ռեակցիոն
բուրժուական թեորիա, ըստ վորի նա մեր ժողովրդական հերոսա-
կան վեպը՝ «Սասնա ծռերը», նույնպես իր ծագմամբ աղնվա-
կանական է համարել Արեղյանը նույն ձևով՝ «հայրենների»
մեջ «գանում» և նաև «աղնվական կնոջ յերգեր»:

Ամուր եմ քարիդ նման,
Որ մորճիկն ի յիս չի բանի,
Բարձր եմ թուլիս ամպէդ նման,
Որ ոչով ի յիս չի հասնի.
Աղեղն եղնեմն լինի,

Ու լարն ի վերայ դալնի,
Քաշողն քաջորդի լինի,
Հաղա թէ իմ սիրուն հասանի»:

«Այս տաղի մեջ պատկերանում է բարձր ու անառիկ ժայռի գլխին ամպերի մեջ նստած հզարտ անդամուհիներ...» գրում է Արեղյանը. և գեղեցիկ բանաստեղծական պատկերը ինչքան վուրգար և մեկնաբանում, յերբ

«Բարձր եմ թուի ամպիդ նման»

Արտահայտության մեջ շինարում է ազնվականական կենցաղի արտահայտություն... Հետաքրքիր է թե, այդ վոր ազնվական կնոջ կենցաղն է յեղել «ամպերի մեջ նստելը...»: Զրույցարարվելով ազնվականական կենցաղի գծերը հայրենիների մեջ բացահայտելուց», Արեղյանը գիմում է նաև նոր ժողովրդական բանահյուսության փաստերին.

«Գլխին եմ դցել ալ չիթ,
Մարջանը կապել իմ ճիտ,
Ինձ պես հազանի յարին,
Պետք ա մի դոչադ իգիթ»:

Յեվ ով դարձանք, ըստ արեղյանի ժողովրդական այս վտանավորի մեջ պահպանված է ազնվապետական կենցաղի հետ կապված հոգեբանություն, այսինքն ժողովուրդը այս բանաստեղծությունը ինքը չի ոտնգծել, այլ վերցրել է ազնվականությունից, ինչձե, վորովհետև կինը այստեղ ինքն իրեն «նազունի» յն ասում, և «դոչադ իգիթ» յար է ուղղում: Այս վտանավորի մեջ վոչինչ չկա ազնվականական, ընդհակառակը սա մի վտանավոր է, վոր լավագույն կերպով հերքում է Արեղյանի տեսակետը, ում չի հայտնի, վոր «նազանի», «իգիթ» եպիտետները աշխատավոր գյուղացու սիրած եպիտետներն են և հաճախ են հանդիպում նրա ստեղծագործությունների մեջ և վոր հանձարեղ թուժանյանը նազանիների և իգիթների պատկերացնելով բնավ ել չի մտածել, վոր պետք է դրանով ազնվականական կենցաղի արտահայտիչ դառնար...:

Բուհական վերագրված բանաստեղծությունները՝ հայրենա-

ները, մեծ մասամբ սիրո և պանդխտութեան յերգեր են, սակայն
ազնիւի գերակշռում են քանակով սիրո յերգերը: Ինչպես տե-
սանք, պանդխտութեան թեմայով վտանամոլորներ հաճախ են
հանդիպում 13—16-րդ դարերի աշխարհիկ բանաստեղծութեան
մէջ, այդ թեման ծագել և ժողովրդից և բնականաբար բուն ժո-
ղովրդական բանահայտութեան մէջ եւ պետք և իր արտահայ-
տութեանը գոտիներ:

Ժամ ժամ դիմ գարեպուծիւնս ևս յիշեմ
նստիմ ու բամ,
Ճապղկել ևմ ջրիդ նման, ևս օտար երկիր
կու գնամ,
Յօրեկն ևմ նետիդ նման, ուր նետեն ևս
ի հոն կու կենում,
Գիշերն՝ ագեզան նման, ևս լարթափ ի վայր
կու գնամ:

Իր հարադատ միջավայրից հեռացած աշխատավոր դարձաւ
կյանքի ամբողջ արագիկ պատկերը գեղեցիկ կերպով յերևում և
այս քառյակի մէջ: Նրա կյանքը գառն և, յերևումն, անհիմն ու
անհաստատ:

13—16-րդ դարերի սիրո յերգիչներից վոչ մեկը սիրո հուշ-
դը այնքան գեղեցիկ և բազմադան պատկերներով չի արտահայ-
տել, վերջան այդ տեսում ենք հայրենիների մէջ.

Քան զսէրն այլ քաղցրիկ պտուղ
ի աշխարհս չափտամ թէ լինի,
Շեքիբը նոյ՛ղ շաւղած մօտ ի սէրն է
դառն ու լեզի:

Սերը աշխարհիս ամենաքաղցր պտուղն և, ուստի վոչ մի
խիստ ու գեղեցիկ գույն վոչ մի նուրբ յերանգ չի խնայված սի-
րո առարկայի՝ կնոջ գեղեցկութեանն ու հրապույրի ուժը պատ-
կերելու համար:

... Նւ զկոճեկիկս ալ արծակ արեր,
լույս գիպեր ի մեջ ծծերուն,
Շառաւիղ երկինս տվեր, խափարեր
լոյսն աստղերուն:

Իմ եար դու երգիկն ի քուն,
 ծոցդ լոյս տար աստղերուն
 կամ առ զիս ծոցդ ի քուն,
 կամ տէսթուր տուր երթամ ի տուն,
 —Վոչ կառնում ի ծոցս ի քուն
 վոչ տէսթուր տամ երթաս ի տուն,
 Հանցեղ երերուն պահեմ,
 մինչ որ դա լոյսն առաւօտուն:

Աբեղյանը այսպիսի բանաստեղծությունները նմանապես համարում և ծագմամբ աղնվախանական վերափնտի հին պատմիչները, զուսանական բանաստեղծությունները վորակել են վորպես «բարբոքիչ հրոյն ցանկութեան», իսկ պրոֆ. Աբեղյանը դտնում և վոր հայրենների մեջ ևլ յերգվում և ճկիբքը և կրքի հագեցումը: Նախորդ գլուխներից մեկում նկատել ենք արդեն, վոր 13—16-րդ դարերի բանաստեղծների սիրո յերգերը չի կարելի դիտել վորպես հիվանդոտ անկումային տրամադրությունների արգլունք, զգալապաշտական, երոտիկական բանաստեղծություններ, քանի վոր դրանք ուղղված էյին ևեակցիոն միտիկճգնավարական աշխարհայացքի դեմ. նույնը ավելի քան հաստատ պետք և ասել նաև հայրենների մասին, մանավանդ վոր հայրենների մեջ, իրեև բուն ժողովրդական ստեղծագործությունների մեջ, կինը այնպես միակողմանի պատկերացում չի ստացել ինչպես մյուս բանաստեղծների մոտ, ու շատ են հանդիպում նաև ուղղակի հակակրոնական վոտանավորներ:

Հայրենների մեջ կինը հանդես և գալիս վորպես գործող անձ—իր ներքին հոգեկան աշխարհով և կոնկրետ կենցաղական միջավայրի մեջ, մի միջավայր, վոր իր բոլոր նշաններով աշխատավորական և. այսպես որինակ՝ կինը պատկերացված և ջրի գնալիս; ըլացք անելիս, հաց. թխելիս այլն: Հայրենների մեջ կինն ինքը խոսում և տղամարդու հետ, արտահայտվում և իր զգացմունքների մասին, սիրում և կամ մերժում. նա անկամ յենթակա չև տղամարդուն, նա բավական ինքնուրույն և և համարձակ: Այս բոլորի պատճառով ևլ հայրենները դարմանալի հարուստ են հոգեկան վիճակների արտահայտության բազ-

մաղան յերանգներով և ներքին դրամատիզմով, այս տեսակետից որինսո՞ղ վորքան զեղեցիկ է՝

Այս ծովական գիշերս ի բուն՝
 ևս երկու շրջան մանեցի
Խօշ հարս այլ ի միաս ընկաւ,
 թէզ մեկա զշահրաս վերուցի,
Փարչիկ մ'ալ անուշ գինի
 առի խօշ հարին դուռն գնացի,
Խօշ հար, մմ, զդուռն բաց,
 ձիւն եկեր ոտախ կու մսի

Հայրենները յիսկական ժանր բանաստեղծության գոհարներ են, վորոնց ժողովրդական բնույթը և ծագումը անկասկած և, միայն հարց կարող և լինել, արդյոք այդ բանաստեղծությունները մի առանձին գրողի կողմից մշակման յենթարկվել են թե՛ վոչ։ Այս հարցին, փաստեր չլինելու պատճառով, առաժմա դրական վստիսնչ չի կարելի պատասխանել։

VII

13—16-րդ դարերի քնարերգական բանաստեղծությունները մեծ մասամբ վերնադրված են «տաղ» վոր նշանակում և յերդ, այսպես որինսո՞ղ «տաղ սիրոյ», «տաղ դարնան և ուրախութեան», «տաղ անուշ և յոյժ զեղեցիկ» և այլն։ Դրա պատճառը գուցե այն և յեղել, վոր սկզբնական շրջանում այդ բանաստեղծությունները հորինվել են խոկապես յերգելու համար խնճուղքներում և ուրախ հավաքույթներում (մեջլիս), ունեցել են դուռ աշխարհիկ սիրային բովանդակություն։ այս բանի մասին ինչպես տեսանք վիտյություն և տալիս Կոստանդին Յերդնկացին, վորը շատ ընդունելի միայն սիրս յերգերն և «տաղ» վերնադրել, մինչդեռ մյուս գրվածքների վերնադրերը սկսում են վոչ թե «տաղ» այլ «բանք» բառով, որինսո՞ղ «բանք յերկու դեմս...»։ «բան յաղագս չար ընկերաց...», «բան յաղագս արեղականն արտադրութեան...» և այլն։

Այսպիսով յեթե Յերդնկացին հատկապես խնճուղքներում յերգելու համար գրածներն և վար վերնադրում և «տաղ», նույնը չի կարելի ասել նրանից հետո յեկող բանաստեղծ-

Կերի «տաղ, վերնագրած վոտանավորի մասին: Ըստ յերեւելթին
 հետադաշում այդ տերմինի գործածությունը դարձել եւ զուտ
 պաշտոնական ձեւական մի բան բովանդակությամբ ընդհանրա-
 պէս բանաստեղծության հասկացողություն արտահայտելով, մո-
 տավորապէս, այնպէս ինչպէս ներկայումս մենք գործածում ենք
 «յերգ» բառը: Յեթե որինակ Ֆրիկի վոտանավորներից մեկի վեր-
 նագիրն եւճաղ Ֆրիկի ասացեալ մեծատանն եւ ողջատ Ղաղարին»
 դա բնավ չի նշանակում, վոր այդ վոտանավորը գրված ե հատ-
 կապէս յերգելու համար: Այս պատճառով ե, վոր մենք չենք
 գործածում «տաղերգուներ» բառը, ինչպէս ընդունված ե յեղել
 մինչև հիմա կոչել նրանց («միջնադարյան տաղերգուներ») վո-
 բովհտե դուրս ե գալիս, վոր նրանք բոլորն ել, յեղել են սոսկ
 աշուղներ: Մի բան իհարկե ճիշտ ե, վոր 13—16-րդ դարերի բա-
 նաստեղծների ստեղծագործությունները իրենց վրա յերբեմն
 աշուղական արվեստի վոճի խորը ազդեցությունը կրում են,
 բայց այնուամենայնիւ աշուղական ստեղծագործություններ չեն:
 Բանաստեղծության այսպէս սահնք—աշուղացման պրոցեսը, նը-
 կատելի յե հիշյալ դարերի վերջերից, բայց, ուժեղանում ե վորո-
 շակի յե դառնում միայն 17—18-րդ դարերում. այսպէս որինակ,
 Բաղդասար զպրի մանավանդ Նաղաշ Հովնաթանի արվեստը գե-
 րազանցապէս արդին աշուղական ե:

Յեթե 13—16-րդ դարերի բանաստեղծները հետո յեն գյու-
 ղացիության կենցաղը պատկերացնելուց, սակայն չեն խուսա-
 փել գյուղացիական ե առհասարակ ժողովրդական բանավոր
 ստեղծագործության, լեզուն, բառերն, վոճերն ու պատկերները
 ոգտագործելուց:

Մի անգամ արդեն ասել ենք, վոր մեզ հասած բանաստեղ-
 ծությունների պատկերների նմանությունների պատճառներից
 մեկն ել դրանց աղբյուրի նույն լինելն ե, ցանկացած չափով
 կարելի յե բանաստեղծական արտահայտչական վոճերի ե պատ-
 կերների որինակներ բերել վորոնց շատ տարածված լինելը—վորոնց
 ժողովրդական ծագումը անկասկած ե: Ահա մի քանի նմուշներ:

«Աշուն էր եղեւ դարուն, ցամփնցաւ ձիւն սարերունն»
 (Մտեփանոս):

«Արեկ որ բաղչան մտնունք»

«Արի եկ իշնունք ի բաղչեննն» (Թլկուբանցի),

ժաղկելի գուսանական աշխարհիկ արվեստը Այսպես որինակ Կորյունն իր պատմութեան մեջ Մաշթոցի, ճգնավորութեան քարոզելու նպատակով արված մի ուղեվորութեան մասին հետևյալն է գրում. «Առեալ այնուհետեւ երանելոյն զհավատացեալս իւր զիմեալ իջանէր յանկարգ եւ յանդարման տեղիս Գողթան»:

Այնուհետեւ պարզվում է, վոր իբր թե այդ «անկարգ» եւ «անդարման» գավառի բնակիչները դեմերի յեն ծառայում, դեմերի, որոնց իբր թե հարածում եւ Մաշթոցը. «Եւ յորժամ ի նոսա զբանն կենաց սերմանեալ, հայտնի իսկ բնակչաց գավառին նշանք մեծամեծք երևեցին, կերպալեբալ նմանութեամբ զիվացն փախըստական լինելով, անկանէին ի կողմանս Մարացս: Շատ ավելի հետո, մի ուրիշ պատմիչ՝ Կիրակոս Գանձակեցին (13-րդ դար) իբրեւ ճիշտ յեղեղութեան պատմում եւ թե ինչպես Գողթանի բնակիչներէից մեկը ամուսնանում է մի կնոջ կերպարանքով ներկայացաւ զեմի հետ: Դո՛ւ միայն Գողթանի, այլ եւ առևտրական տեսակի տից դարգացած մի շարք չաղաքների մասին եւ ցատումով են արտահայտվում մեր պատմիչները, վորովհետեւ այդ քաղաքների առևտրական եւ արհեստավորական խաւերը, հակառակ յեկեղեցու քարոզչութեան, աշխարհիկ կյանք են վարել, վորով նաեւ իրենց գոյութիւնը պահպանել են տերտերներին այնքան ատելի գուսանները: Կրկնապէս Անեցիների «այլասերված» բարքերի մասին խոսելով իմիջալոց հետևյալն է ասում. «... Օր ըստ օրն ի խորակահերութեան ջանոյին, ի կեր եւ ի խում զանազան ծախկահոտ գինեալ, ի առապելս եւ ի խաղս, ի պարս, ուստի իբրեւ դադր իւր ըղիւնին զախաք պոռնկութեան» իսկ «առասպելներ» պատմում եւ «խաղեր» ելին յերգում Գուսանները:

Սակայն ինչպիսի վերեւում ասացինք, այդ աշխարհիկ արվեստը յեկեղեցականների կողմից արհամարված եւ դատապարտված եր, իսկ զբաղանութեանը գտնվում եր նրանց ձեռքում, այս եւ պատճառը, վոր գուսանական լիրիկական բանաստեղծութեանից մեզ վոչինչ չի հասեր Յոսք չի կարող լինել արդեն գլուխացիական ժողովրդական բանահյուսութեան մասին, վորն անպայման գոյութեան ունի եւ վորից դարձյալ նույնութեամբ վոչինչի հասել մեզ, մտնալանդ վոր գլուխացիութեանն արհամարված եր: Միայն սկսած 12—13-րդ դարերից աշխարհիկ բանաստեղծութեանը ծաղկեց, տեսելով մինչեւ 16-րդ դարը եւ ավել

Ի վերջոյ յերկինքը հաղթվում ե, գլուխը խոնարհեցնում ե
գեանին.

Ահա ցածացալ երկինքն
Ու գլուխ եղիր գեանի...
Դուք ալլցնծաղեք մանկաիք
Դուխ զրէք գեանի.
Քան զերկիր ինչ բարձր կայ,
Որ գլուխ եղեր գետնի:
Այսօր վերան կու քալինք
Վաղն տի մանունք ներքե հողի.

Վոսանաւորի վերջին տնից յերևում ե, վոր բանաստեղծն
փոստորին ժխտում ե արհամարում ե նույնիակ հանդերձյալ
կյանքի գոյության գաղափարը:

Մտքի կրօնական կաշկանդումները խորտակող կյանքի
վրա լավատես հայացք ունեցող բանաստեղծների յերգերի
հիմնական մոտիվներն են դառնում—տարփայլ սերը, կնոջ
մարմնական գեղեցկությունների գովքը և հոյակապ բնության
պաշտամունքը: Վերանում ե հողու և մարմնի անհաշտ լիութ-
նի յունից առաջացող միջնադարյան վողբը: Ընդհանրապէս
նաստեղծներից մեծ մասը իրենց սիրային փոստանավորների վերջին
տան միջ մեղա յեն գալիս, մի պահ գալթակցված լինելու
համար, իրենց «խեղ» են անվանում և աղաչում են ասածուն,
վոր կատարած հանցանքը ների, բայց դժվար չե անմիջապէս
նկատել, վոր դա շատ տարածված մի ձև ե միայն և ուրիշ վո-
ջինչ: Ինչ արժեք ունի հանդիստ սրտով մեղանշելուց հետո թո-
ղություն հայցել... կատարյալ ծաղր:

«Խեղ Ստեփանոս, դու զքեզ խելօք կու կարծես,
Զբարին թողիր, կամաւ գչարն կուգործես,
Զաստուած թողիր, զանդէտ կինն կաղաչես.
Զանեղ զաստաստանին օրն կամանչես:

Զուտ արտաքին ձև տեսք ե համարել և այն բանը, վոր
աշխարհիկ բանաստեղծությունները լիցուն են կրօնական յի-
կեղեցական բառերով և պատկերներով, վորովհետեւ այդ բանաս-
տեղծությունների հեղինակների աչքում յեկեղեցական ամեն մի
«սրբություն» իր արժեքը կորցրել և արդեն Ռանաստեղծներից

«Այլ մայր չէր բերեր քան դքեղ» (Թլկուրանցի),
«Զի կա օրինակ այլ քեզ, հողածին դքեղ չի բերէ»
(Աղթամարցի),

«Հայ իմ աննման, չկա քեզ նման» (Ղազար),

«Ծոցդ է բաղչա վարդով ի լի»,

«Մարգարիտ ատամունքդ ի շարէ շար»,

«Բերնէտ ի վայր թափուի դոհար»,

«Սպիտակ հակատ թուխ թուխ աչեր»

(Թլկուրանցի)

«Լեզուդ ի բերանդ անդին ջուհար է»,

«Բո մէջքդ է բարակ քան դուռի վարոց»,

Սպիտակ ատամունքի մարգարտէ շարոց»,

«Դու ես արեգակ լուսնի լման», (Աղթամարցի)

և այլն բաւեր և արտահայտություններ, վերադասից ամեն
դեպքում կարող ենք հանդիպել նոր ժողովրդական բանահյու-
սության սիրտ յերգերի մեջ։ Այս հանգամանքն ի հարկե, մե-
ծապես նպաստել է 13—16-րդ դարերի քնարերգության, ինչ-
պես դիդարովեստական արժեքավորության (Թարծուլյան, ան-
միջականության, գունազեղության մտցնելով այդ բանաստեղ-
ծության մեջ) այնպես էլ պատմական հասարակական տեսակե-
տից արժեքավոր լինելուն։

16-րդ դարից հետո աշխարհիկ բանաստեղծությունը չի բնդ-
հատվում, 17-րդ դարում վերոջ հափով թուլանալով՝ նույն դա-
րի վերջից և 18-րդ դարի սկզբից նորից ուժեղանում և տալով
այնպիսի փայլուն ներկայացուցիչներ վերադասիք են՝ Նազաշ Հով-
նաթանը և Սայաթ-Նովան։

Այս շրջանի մասին, ինչպես և 13-րդ դարից գրականու-
թյան մեջ յերկայոց գեղարվեստական արձակի մասին, խոսք
կլինի հաջորդ առաջագրություններին մեջ։

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220031141

